

סימן יד

קריאת שמע כוותיקין

א. דברי הרמב"ם בעניין זמן קריאת שמע של שחרית

מחלוקת הראשונים בהגדרת תוקף חיוב קריאת שמע כוותיקין

נאמר במשנה (ברכות ט' ע"ב): "מאימתי קורין את שמע בשחרית, משיכיר בין תכלת ללבן. ר' אליעזר אומר: בין תכלת לכרת. עד הנץ החמה¹, ר' יהושע אומר עד שלוש שעות, שכן דרך בני מלכים לעמוד בשלוש שעות", ע"כ. ובגמרא: "אמר אביי וכו': לקריאת שמע כוותיקין, דאמר ר' יוחנן: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה. תניא נמי הכי: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה, כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום", ע"כ. ונחלקו הראשונים אם קריאת שמע כוותיקין היא חיוב לכתחילה מעיקר הדין (סידור רס"ג עמ' יג, רמב"ם הל' קרית שמע פ"א הי"א וה"ב, מאירי ט' ע"ב סוד"ה ומכל מקום, אהל מועד שער ק"ש ד"ג נ"ד, ועוד) או שהיא רק מצוה מן המובחר (רמב"ן במלחמות ברכות ב' ע"א; רשב"א ח' ע"ב ד"ה איכא, עמ' לב בהנד"מ; רא"ש ברכות פ"א סי' י; רשב"ץ ברכות ט' ע"א ד"ה משיכיר; ועוד)². ובשו"ע (או"ח סי' נח ס"א) פסק כשיטת הראשונים הסבורים שקריאת שמע כוותיקין היא למצוה מן המובחר בלבד.

נוסחאות הרמב"ם בהגדרת שיעור קריאת ותיקין

והנה, הרמב"ם (שם) כתב וז"ל: "ואי זה הוא זמנה ביום, מצותה שיתחיל לקרות קודם הנץ החמה, כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנץ

1. יעוין בדק"ס (אות י), שזו הגרסה בכתבי היד ובראשונים. בדפוסים: וגומרה עד הנץ החמה, והמילה וגומרה מוסגרת בסוגריים עגולים.

2. ובדברי המיוחס לריטב"א יש סתירה לכאורה. דבפירושו למשנה (ט' ע"ב ד"ה עד) כתב שמי שקרא אחרי הנץ החמה "יצא בדיעבד", אך בפירושו לגמרא (ד"ה לק"ש) כתב שקריאת שמע כוותיקין היא רק מצוה מן המובחר.

החמה. ושיעור זה כמו עישור שעה קודם שתעלה השמש. ואם איחר וקרא אחר שעלתה השמש, יצא ידי חובתו, שעונתה עד סוף שלוש שעות ביום למי שעבר ואיחר, עכ"ל. וכך היא הגרסה בכתבי היד. ואולם בחלק מהדפוסים נכתב: "ושיעור זה כמו שיעור שעה אחת קודם שיעלה השמש". ובאמת מלבד מה שהנוסחה הזאת אינה מתאימה לכתבי היד, היא גם קשה מצד עצמה, דלא מובן למאי הוצרך הרמב"ם להוסיף את תיבת "שיעור", שהרי הוא בא כבר לשער, וכבר אמר "ושיעור זה" וכו'. ולשון "כמו" כבר מלמדת שזהו רק שיעור מקורב ולא שיעור מדויק.

מחלוקת האחרונים בביאור דברי הרמב"ם

ועכ"פ לפי הגרסה הזו כתב הכס"מ וז"ל: "יש לתמוה היאך כתב רבינו שזמן זה הוא שיעור שעה אחת, שנראה זמן מועט משיעור שעה. ורבינו מהר"י אבוהב ז"ל (בביאורו על הטור א"ח סי' נח ד"ה ומ"ש כתב) כתב דלא קשיא, שהנה עליית השמש דהרמב"ם, ר"ל לאחר שיעלה גוף השמש כולו, והנץ החמה הוא מיד כשיתחיל גוף השמש לעלות. עכ"ל. ובנוסחא אחרת מצאתי במקום שיעור שעה אחת, עישור שעה אחת, והיא נוסחא אמיתית", עכ"ל הכס"מ. וגם בבית יוסף (סי' נח אות א) הוא הביא את דברי מהר"י אבוהב אלו. ובאמת דברי מהר"י אבוהב נאמרו במקורם על דברי הטור שם. דז"ל הטור (סי' נח אות א): "ומצוה מן המובחר לקרותה כוותיקין שהיו מכוונין לקרותה מעט קודם הנץ החמה כדי שיסיים אותה וברכותיה כותיקין עם הנץ החמה". והב"י הביא את דברי מהר"י אבוהב כפירוש לדברי הטור, וציטט אותו בתחילת דבריו בלשון: "אל יקשה בעיניך היאך קרא הרב לזה הזמן מעט". וזו לכאורה קושיה אחרת מהקושיה על הרמב"ם³, אף שהתירוץ כתוב באותן מילים ממש⁴. ולא ברור אפוא מדוע הכס"מ הסב את דברי מהר"י אבוהב כתירוץ לקושייתו על הרמב"ם.

3. זו למעשה קושיה הפוכה. הכס"מ הקשה מדוע הרמב"ם כתב שיעור גדול כל כך, ומהר"י אבוהב הקשה מדוע הטור כתב שהשיעור הוא מועט.

4. אמנם הציטוט שמצטט מהר"י א בתחילת דבריו הוא הציטוט שמצטט הטור את הרמב"ם, ואולי זה מה שהביא את הכסף משנה להסב את קושייתו על הרמב"ם. אבל מתוכן הדברים ברור שהקושיה היא על הטור. וכוונת מהר"י א להקשות על הטור, מדוע הוא כותב שהשיעור הוא מועט, שהרי הטור ממשיך ואומר "וכן כתב הרמב"ם", והרי ברמב"ם מבואר שהשיעור הוא שעה.

קושי בדברי המהר"י אבוהב

ועל כל פנים, הדרכי משה (שם אות ב) כתב על דברי מהר"י אבוהב וז"ל: "ואיני מבין דבריהם כלל, כי מה שהקשה מהר"י אבוהב אינו כלום, דהרב הטור לא קאמר אלא מעט קודם הנץ החמה, וזה קאי על אימתי יתחיל לקרוא ק"ש. ושיעור הרמב"ם הוא להודיע לנו זמן הנץ החמה אימת הוא קודם עליית השמש על הארץ. והאמת הוא כמו שפירש מהר"י אבוהב, אבל קושייתו אינו כלום. ומה שכתב ב"י שמצא נוסחא אחרת וכו', אותה נוסחא שמצא היא טעות, דכל היודע מעט בחכמת התכונה יודע שהאמת הוא כך, ששיעור הנץ החמה, דהיינו תחילת זריחת השמש על הארץ עד שיעלה כל גוף השמש, הוא כשיעור שעה אחת, וכן בשקיעת החמה גוף השמש שוקע בשעה אחת. ועל כן אותה נוסחא היתה מוטעת, והעישור שבה היה ראוי להיות שיעור אלא שהחליף לו ש"ן בע"ן, עכ"ל. ובאמת אם מהר"י אבוהב הקשה על הטור, לכאורה אין זה קשה כלל, וכמו שכתב הדרכ"מ בפשיטות. ואם הוא הקשה על הרמב"ם, ומשום שהוא גרס בדבריו "שיעור שעה", תשובתו אינה מובנת; דהשיעור שבו עולה כל גוף השמש הוא פחות בהרבה משעה. ואם הוא מקשה מדוע הטור משווה את דבריו לרמב"ם, גם תירוצו אינו מובן, דעדיין יש סתירה בין שיעור שעה ובין זמן מועט.

קושי בדברי הרמ"א

ולכאורה יש להתקשות טובא בדברי הדרכי משה, שטען שיש שיעור שעה לפי חכמת התכונה בין תחילת זריחת השמש על הארץ ועד זמן עליית כל גוף השמש. דלכאורה זמן זה הוא דקות ספורות בלבד. ולא רק באופק בישראל אלא גם בקרקוב, עירו של הרמ"א, אין גוף השמש עולה או יורד במשך זמן רב כל כך. ואפילו בימים שבהם נמשכת שם הזריחה והשקיעה זמן רב יותר מאשר בשאר הימים (תקופת תמוז), אין זמן זה מתארך יותר מכ-4.5 דקות. ובימים השווים הזמן הוא אף קצר יותר ועומד על 3 דקות. וכבר נתעורר בזה המור וקציעה (סי' נח ד"ה עיין ד"מ) וכתב: "דבר מוחש הוא שאין מקום לנוסח שיעור שעה שזהו משך זמן הנץ החמה, כי יוליד זרות מגונה, שאם כן יצטרך לומר שגוף השמש הוא אחד מ"ב בחצי הכדור, וזה דבר מבואר בטול גלוי לכל רואי השמש", עכ"ל. ואין לומר שכוונת הרמ"א היתה שעליית גוף השמש היינו כשהוא כבר גבוה משמעותית ומטפסף על ראשי ההרים מלמעלה, וכמו שהתבאר לעיל (עמ' תמ) בדעת הראשונים אליבא דר' יהודה. דהא לדעת הרמב"ם כבר התבאר (עמ' תנה) שעליית השמש היינו

עליית גלגל השמש עצמו. וגם מלשון הרמ"א: "עד שיעלה כל גוף השמש", נראה שהבין שמדובר על התגלות גוף השמש לעינינו, ולא על עלייתו בגובה השמים אחרי שכבר התגלה בעולם. וגם לא ייתכן לומר שבאומרו "תחילת זריחת השמש" הוא מתכוון לעמוד השחר או לזמן הסמוך לו, שהרי הוא אומר: "ששיעור הנץ החמה דהיינו תחילת זריחת השמש" וכו', הרי שמדבר על הנץ החמה. והדבר מוכרח בדברי הרמב"ם שמתייחס לכך להדיא. והרי לא ייתכן לומר בדעת הרמב"ם שזמן הנץ החמה מתחיל ממש בסמוך לעמוד השחר. דכבר הוכח לעיל (עמ' תמח) מדברי הרמב"ם בכמה מקומות שהנץ החמה ועליית השמש הם מושגים זהים. וגם מבואר להדיא בדבריו (פיהמ"ש ברכות פ"א מ"א) שעמוד השחר הוא 72 דקות קודם הזריחה, וצע"ג.

ביאור דברי הרמב"ם

ועכ"פ אליבא דאמת נראה שכוונת הרמב"ם שונה לגמרי. הוא כתב שיש להתחיל את קריאת שמע "קודם הנץ החמה כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנץ החמה", וכהמשך לכך, הוא בא לסייע ולהגדיר מהו הזמן שבו יש להתחיל לקרוא את שמע כדי שיהיה אפשר להגיע להנץ החמה בסיום הברכה האחרונה. ועל זה הוא אומר שהשיעור הוא כמו עישור שעה, דבאמת משך הזמן שמתאים לקריאת שמע בדקדוק באותיותיה ולברכת אמת ויציב הוא כמו עישור שעה, שהוא שש דקות. והסיבה לכך שהרמב"ם מצא צורך להגדיר את השיעור הזה, ולא סמך על כך שכל אדם ישער כמה זמן הוא קורא את קריאת שמע עם הברכה שאחריה, היא משום שרצה להשמיע מילתא אגב אורחא שאין המדובר על זמן כללי שנמשך שעה ארוכה, כפי שהבינו ראשונים אחרים וכפי שהתבאר לעיל בדעתם. דכפי שיתבאר בסמוך, הקריאה צריכה להסתיים בתוך התהליך של הנץ החמה. ולשיטת הסוברים שמדובר על תהליך ארוך, אין מקום לדבר על דקות בודדות ועל זמן מוגדר, ומחדש הרמב"ם שהזמן הוא מוגדר ומדויק בדיוק מקורב של דקות. ולקמן (עמ' תקכו) תתבאר סיבה נוספת ומהותית יותר לכך שהרמב"ם הגדיר את השיעור הזה.

הכרח להבין בדעת הרמב"ם שכוונתו להתגלות גלגל השמש

ועל כרחך צריך לומר כך בדעת הרמב"ם, דלא ייתכן שהוא משער את הנץ החמה בדבר כל כך לא מדויק כמו עליית השמש לגובה משמעותי וטפטופה

בראשי ההרים. ואדרבה, הרבה יותר קל להגדיר מהו הנץ החמה מאשר להגדיר מהי עליית השמש, דלא ברור לאן בדיוק עלתה השמש. ואם הכוונה לעליית כל גוף גלגל השמש, אין זה לא שיעור שעה ולא עישור שעה, אלא הרבה פחות, וכנ"ל. ואמנם הגר"א (א"ח סי' נח ד"ה שיעור) משנה את הגרסה וכותב שיש לומר: "שליש עישור שעה", אבל אין לזה רמז ומקור בכתבי היד, ולכן לכאורה נראה שאין לומר כך בדברי הרמב"ם. וגם לא מובן מה הרמב"ם מוסיף בזה, דכמו שאפשר לראות את סוף עליית הגלגל, כך אפשר לראות את תחילת עליית הגלגל. וגם לא מובן מדוע הוא מסיים את דבריו במי שעבר ואיחר לקרוא אחרי עליית השמש, הרי עליית השמש היא רק אמצעי בעלמא לשיעור הנץ החמה. ואין בה שום דבר שגורם ומגדיר את זמן הקריאה.

הבדל בין מושג הנץ החמה ובין מושג עליית השמש

אמנם על כרחנו נראה שצריך לומר שהמושג של הנץ החמה אינו זהה לגמרי למושג של עליית השמש. כי אם המדובר היה על אותו מושג, לא היה מובן מדוע הרמב"ם משנה את מטבע לשונו. וגם לא היה לו לרמב"ם להאריך ולחזור על המילים: "קודם שתעלה השמש"; דהיה אפשר לומר: "מצותה שיתחיל לקרות כמו עישור שעה קודם הנץ החמה, כדי שיגמור לקרות" וכו'. לכן נראה שהרמב"ם הבין שיש הבדל בין לשונו של ר' אליעזר שאומר שסוף זמן קריאתה הוא "עד הנץ החמה" ובין לשון הברייתא שמביאה את הותיקין שהיו גומרין אותה "עם הנץ החמה", וכן הברייתא (כו ע"א) שנוקטת להדיא שהמצוה היא לקרוא "עם הנץ החמה", ולא בכדי ננקטו לשונות שונות בעניין זה. אם נוקטים "עד הנץ החמה", ניתן לפרש שרגע הסיום צריך להיות מיד כשמתחיל הנץ החמה. אבל אם נוקטים "עם הנץ החמה", פירושו של דבר הוא שהקריאה צריכה להתלוות לתהליך של הנץ החמה. ונראה שסיום הנץ החמה הוא כשגוף השמש כולו עלה מן הארץ. ולכן מובן שהרמב"ם תולה את הגדרת סיום הזמן בתהליך עליית השמש ומייחס את האיחור ל"אחר שעלתה השמש", דזהו הזמן האחרון של סיום קריאת שמע לכתחילה. ובניגוד להגדרה של "אחר הנץ החמה" שניתן לפרשה כאחר הנקודה הראשונה של תחילת התהליך של עליית השמש, באה ההגדרה של "אחר שעלתה השמש" שמוכיחה בעליל שמדובר על אחר סיום תהליך עליית השמש, דכל עוד גוף השמש ממשיך לעלות וחלק ממנו עדיין מכוסה, לא ניתן לומר שהוא כבר "אחר עלייתו". ואמנם הזמן לכתחילה אינו צריך להסתיים דווקא בסיום עליית השמש אלא יכול להסתיים גם תוך כדי עלייתה, שהרי הרמב"ם מגדיר את הזמן

תקטו

כ"עם הנץ החמה", ולשון זו מוכיחה שכל תהליך הנץ החמה הוא בכלל זמן זה. ולפי זה עישור השעה הוא לפני התהליך של עליית השמש, ואין הוא מתייחס לתחילתו או לסיומו אלא לכללותו. ולכן זהו שיעור מקורב, לא רק בגלל שקצב אמירת הברכות והקריאה עשוי להשתנות מאדם לאדם אלא גם בגלל שהרגע המסוים של הסיום עשוי להשתנות בתוך מהלך עליית השמש.

ב. קשיים בדברי הרמב"ם ובסוגיה בכללותה

קושיה על הרמב"ם מהשוואת דין זמן תפילה לדין זמן קריאת שמע

ואולם אי קשיא על הרמב"ם הא קשיא. בהמשך הגמרא (ברכות ט' ע"ב) נאמר: "ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה, כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום. אמר ר' זירא: מאי קראה, 'ייראוך עם שמש' (תהלים עה, ב)", ע"כ. ומזה נראה לכאורה שעניין הוותיקין הוא כדי שיהיה אפשר לסמוך גאולה לתפילה, והתפילה תהיה ביום. ולכן צריך לקרוא את קריאת שמע בסמוך ממש לזמן הנץ החמה. ואולם אם משווים את תוקף החיוב לקרוא את קריאת שמע כוותיקין לתוקף החיוב להתפלל מיד עם הנץ החמה, נראה לכאורה דיציבא בארעא וגירא בשמי שמיא. לגבי קריאת שמע הרמב"ם כותב (הל' ק"ש שם): "ואם איחר וקרא אחר שעלתה השמש יצא ידי חובתו, שעונתה עד סוף שלוש שעות ביום למי שעבר ואיחר". ואילו לגבי התפילה הוא כותב (הל' תפילה פ"ג ה"א): "תפילת השחר, מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה, וזמנה עד סוף שעה רביעית שהוא שלישי היום. ואם עבר או טעה והתפלל אחר ארבע שעות עד חצי היום יצא ידי חובת תפילה, אבל לא יצא ידי חובת תפילה בזמנה", עכ"ל. ולכאורה נראה מדבריו שלשון "עבר" נאמרת רק על מי שהתפלל לאחר ארבע שעות, אבל אחר הנץ החמה עד סוף שעה רביעית הוא זמן תפילה לכתחילה גמור. ולכאורה לא ייתכן שלקרא קריאת שמע אחר הנץ החמה יהיה בגדר של "עבר ואיחר", ואילו להתפלל זמן מה אחר הנץ החמה יהיה לכתחילה גמור עד שעה רביעית, אם הלכה כרבי יהושע שמצד קריאת שמע עצמה ניתן לקרוא עד שעה שלישית, וכל העניין של קריאת שמע לפני הנץ החמה הוא רק בשביל שיוכל להתפלל מיד עם הנץ החמה⁵.

5. לשון "עבר" היינו לשון עבירה ולא סתם שהוא עבר את הזמן. וע"כ צריך לומר כן, ראשית, משום שאם לא כן, היתה זו כפילות לשון "עבר ואיחר", ושנית, לפי זה גם אם הוא טעה

קושי נוסף מתוקף דין סמיכת גאולה לתפילה

ובנוסף לכך קשה שכל דין סמיכת גאולה לתפילה מופיע ברמב"ם כהדרכה שלכאורה אינה חובה וציווי. בפרקים הראשונים של הל' תפילה הוא אינו מזכיר כלל את הדין שצריך לסמוך גאולה לתפילה. ורק לאחר שהוא כבר סיים את דיני התפילה עצמה (הל' תפילה פ"א-פ"ה), ולאחר שהוא כתב את ההלכות שאינן נוגעות באופן ישיר לתפילה אלא למעשים המותרים והאסורים לפני התפילה, והלכות נוספות הקשורות לכך (שם פ"ו), ולאחר שהוא פירט את הברכות שתקנו חכמים לברך בשחר וחיוב מאה ברכות בכל יום (שם פ"ז הל' א-טז), רק אז הוא עובר לתאר את סדר התפילות (שם ה"ז), ורק שם הוא כותב: "וכשהוא חותם גאל ישראל, מיד יעמוד, כדי שיסמוך גאולה לתפילה, ומתפלל מעומד כמו שאמרנו (שם פ"ה ה"ב). וכשישלים, ישב ויפול על פניו ומתחנן, ומגביה ראשו ומתחנן מעט והוא יושב בדברי תחנונים, ואחר כך יקרא תהלה לדוד ויתחנן כפי כוחו וכו', עכ"ל. ולכאורה גידו עליו רעיו של דין סמיכת גאולה לתפילה שהם אינם חיובים גמורים; דהרי זה ברור שלומר תהלה לדוד ולהתחנן ולהגביה ראשו וכו' אינם חיובים גמורים אלא הדרכות בעלמא של סדר התפילה. ואפילו קריאת הזמירות וברכה לפנייה ולאחריה שנזכרו שם הן רק בגדר הנהגה טובה ש"שבחו חכמים הראשונים למי שקורא זמירות מספר תלים בכל יום" וכו' (פ"ז ה"ב). ואם כן יוצא שכל התוקף הזה של סמיכת גאולה לתפילה אינו יכול להיות יותר מאשר העדפה בעלמא והנהגה טובה שהדריכו חכמים לנהוג בה. ואם כן, כיצד ייתכן שזמן קריאת שמע יוגדר לפי הנהגה טובה, ומי שלא יקיים אותה יוגדר כ"עבר ואיחר". והרי את דין קריאת שמע מצד עצמו הוא קיים כדבעי, ואת דין סמיכת גאולה לתפילה הוא אינו חייב בחיוב גמור לקיים.

קושי גם בדבריו בפירוש המשנה

ועוד קשה בדברי הרמב"ם בפיהמ"ש (ברכות פ"א מ"ה) שכתב: "וסוף זמן קריאתה לדעת ר' אליעזר עד הנץ החמה, ולדעת ר' יהושע עד שלוש שעות וכו'.

והתפלל אחרי ד' שעות הוא עבר, ואם כן לא ייתכן לומר: עבר או טעה וכו', כי בשני המקרים הוא עבר. אלא על כרחך עבר היינו שהוא עבר במזיד והמקרה השני הוא שהוא טעה בשוגג.

6. ואמנם דין העמידה בשמונה עשרה הוא חיוב גמור, אבל על זה מדגיש הרמב"ם שהוא "כמו שאמרנו", ונראה שבא לומר בזה שהדין הזה הוא מעיקרי דיני תפילה כפי שהוגדר קודם לכן. אבל הדין של סמיכת גאולה לתפילה לא הוגדר מצד עצמו במקום אחר, אלא הובא רק בתיאור סדר התפילה יחד עם שאר הדברים כמו תהילה לדוד.

תקיז

ואין הלכה כרבי אליעזר, והלכה כר' יהושע. במה דברים אמורים, בשוכח, אבל לכתחילה צריך להתכוין לגמור קריאתה עם הנץ החמה, עכ"ל. ומשפט אחרון זה לא היה במהדורה קמא בדברי הרמב"ם ונוסף רק במהדורה שניה, כפי שציין הרב קאפח (הע' 23). ולכאורה בדבריו אלה הוא מביא את דין הותיקין, דהא הם היחידים שמצינו להדיא שנוקטים כן. דבדעת ר' יהושע לא מצינו כן להדיא, אלא שהגמרא (כה ע"ב) רק קישרה בין ר' יהושע ובין הותיקין, ואמרה שלמרות שהמשנה היא כר' יהושע, "דילמא כותיקין". ואם כן, מדוע אין הרמב"ם מזכיר כלל את עניין סמיכת הגאולה לתפילה, ואינו כותב שהוא הסיבה לדין הקריאה עם הנץ החמה. ולכאורה אם האדם אינו סומך, אין צורך שיקרא עד הנץ החמה דווקא.

סתירה לכאורה בדברי רש"י מיניה וביה

והנה, כתב רש"י (ט' ע"ב) וז"ל: "מתפלל ביום – דהנץ החמה לדברי הכל יום הוא. מאי קראה – דמצוה להתפלל עם הנץ החמה. דכתיב 'יראוך עם שמש' וגו' – מתי מתיראין ממך, כשמוראך מקבלים עליהם, דהיינו מלכות שמים שמקבלין עליהם בק"ש. עם שמש – כלומר כשהשמש יוצא, היינו עם הנץ החמה. ולפני ירח – אף תפילת המנחה מצותה עם דמדומי חמה", עכ"ל. ולכאורה קשיא רישא אסיפא. רש"י פותח את דבריו בכך שהפסוק מלמד שמצוה להתפלל עם הנץ החמה. ואחר כך הוא ממשיך ואומר מתי מתיראין ממך וכו', ומתייחס דווקא לקריאת שמע, וצ"ע.

סתירה לכאורה נוספת בדבריו בסוגיית זמן מנחה

והב"ח בהגהותיו על אתר (אות ב) הראה סתירה נוספת בדברי רש"י. בסוגיה של זמן תפילת מנחה (שם כט ע"ב) כתוב: "אמר רבי חייא בר אבא אמר ר' יוחנן: מצוה להתפלל עם דמדומי חמה. ואמר ר' זירא: מאי קראה, 'יראוך עם שמש' ולפני ירח דור דורים". וכתב שם רש"י: "עם דמדומי חמה – תפילת יוצר עם הנץ החמה ותפילת המנחה עם שקיעת החמה. 'יראוך עם שמש' – זו תפילת יוצר. ולפני ירח – זו מנחה", עכ"ל. ומבואר מדבריו שהפסוק מתייחס לתפילה ולא לקריאת שמע, וזה סותר לכאורה למה שנאמר בסוגיה דידן שהפסוק מתייחס לקריאת שמע ולא לתפילה. ויעוין בפנ"י (ט' ע"ב על רש"י ד"ה מתפלל ביום) ובצל"ח (שם על רש"י ד"ה מאי קרא) שנקטו כעיקר בדעת רש"י שעניין הוותיקין הוא משום התפילה, אבל אכתי אין בזה יישוב לדברי רש"י.

הביטוי "תפילת יוצר" צריך ביאור

יש להעיר עוד הערה על רש"י. הביטוי "תפילת יוצר" שהוא נוקט כשם לתפילת שחרית אינו מופיע אצלנו בתלמוד, אבל הוא מופיע בכתבי הראשונים. יעוין למשל בראב"ד (תשובות ופסקים סי' קצז ד"ה מי שטעה) ובשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ד"פ סי' קנג) וברשב"א (שו"ת ח"א סי' רמט וח"ג סי' רפה) ועוד. וברש"י מופיע ביטוי זה ככינוי לתפילת שחרית במקום נוסף (ע"ז ד' ע"ב ד"ה דצפרא; וכן הוא במיוחס לרש"י תענית ב' ע"ב ד"ה הראשון, ועוד). ולכאורה צריך להבין מדוע התפילה הזאת נקראת כך. הרי אין שום אזכור של המילה "יוצר" בשמונה עשרה של שחרית.

קשיים בלשון הברייתא

והנה, גם על לשון הברייתא קשות לכאורה כמה קושיות: ראשית, אם הברייתא באה לומר שוונתיקין היו גומרים את הקריאה עם הנץ החמה כדי שיתאפשר לסמוך גאולה לתפילה והתפילה תוכל להתקיים ביום, לא היה לה להתנסח בלשון "ונמצא מתפלל" וכו'. היה לה לומר: "ותהיה תפילתו ביום". דהלשון "ונמצא מתפלל" וכו', משמעה שסמיכת הגאולה לתפילה היא זו שגורמת וממציאה את העובדה שהתפילה היא ביום. וכמו: "אם כן אתה מגנה על בעלה ונמצא בעלה מגרשה" (שבת סד ע"ב), או: "הא למה זה דומה, לנועל את הבית לשומרו ונמצא צבי שמור בתוכו" (שם קז ע"א). ולכאורה בנידון דידן זה ההיפך הגמור. אלמלא הצורך לסמוך גאולה לתפילה, לא היתה שום מניעה להתפלל עד סוף השעה הרביעית של היום. וגם אלמלא הם היו נוהגים לקרוא לפני הנץ, לא היתה מניעה להתפלל ביום. ולכאורה דווקא בגלל שהם קוראים לפני הנץ החמה ודווקא בגלל הצורך לסמוך גאולה לתפילה, יש צורך להיות תלוי בקריאת שמע מוקדמת כזאת שכמעט והיה יוצא להתפלל לפני היום אלמלא נדחתה הקריאה עד לרגע האחרון. שנית, בשביל שהתפילה תתקיים ביום לא היה צריך לגמור את הקריאה עם הנץ החמה. הרי זמן התפילה הוא עד סוף השעה הרביעית. ואם כל המטרה היא להגיע לתוצאה של "נמצא מתפלל ביום", לא היה צריך לגמור את קריאת שמע כבר בהנץ החמה, והיה אפשר לקוראה מאוחר יותר. שלישית, מדוע היראה מתייחסת דווקא לתפילה (לפי רש"י בסוגיה של זמן מנחה, וגם בתחילת דבריו בסוגיה של ותיקין), ומדוע אין עניין של יראת שמים בקבלת עול מלכות שמים של קריאת שמע.

קושי בדברי המשנה של היורד לטבול לפני הנץ

ובמשנה (כב ע"ב) נאמר: "ירד לטבול: אם יכול לעלות ולהתכסות ולקריות עד שלא תנץ החמה, יעלה ויתכסה ויקרא; ואם לאו, יתכסה במים ויקרא". ועל זה אמרה הגמרא (כה ע"ב): "לימא תנא סתמא כר' אליעזר דאמר עד הנץ החמה. אפילו תימא ר' יהושע, ודלמא כותיקין, דאמר ר' יוחנן: ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה", ע"כ. ולכאורה הדבר אינו מובן, הרי ברור שאותו אדם שירד לטבול אינו מתכוון להמשיך להתפלל גם תפילת שמונה עשרה בתוך המים. כך נראה גם מלשון המשנה: "יתכסה במים ויקרא", שמדובר רק על הקריאה ולא על התפילה שלאחריה. וכך נראה פשוט גם לדינא, שלשמונה עשרה צריך לכסות גם את לבו (כמבואר שם כד ע"ב וכה ע"א וברש"י שם ד"ה אבל לתפילה, וברמב"ם הל' תפילה פ"ד ה"ז). ואותו כיסוי שעליו דובר במשנה, שהוא כיסוי הערוה, הוא אינו הכיסוי הדרוש לתפילה, שהוא כיסוי הלב. ואין לומר שמיידי דווקא בכגון שהמים מכסים גם את ליבו, דהכיסוי שנזכר במשנה מתייחס להדיא לקריאת שמע, ולק"ש אין צורך בכיסוי הלב, וממילא יש הכרח להבין שמדובר גם על כיסוי שאינו מכסה את הלב. ומלבד זאת, המצב שבו האדם עומד בתוך מים ועווכרן ברגליו אינו מתאים כלל לעמידה לפני המלך. ולכאורה אם כל העניין של הוותיקין הוא לסמוך גאולה לתפילה, וכאן מדובר על אדם שבכל מקרה לא יסמוך, אם כן לא ברור מדוע יש לו למהר לקרוא את הקריאה עד הנץ החמה⁸.

קשיים בדברי הר"ף

יש להקשות גם על הר"ף בסוגיין. לאחר שהוא מביא את דין קריאת שמע כוותיקין, הוא כותב (ה' ע"א) וז"ל: "וכן הלכתא, אלא מיהו לית כל אינש יכול לכווני ולמעבד כי הא מילתא, ואפילו הכי מצוה למיקרי קודם הנץ החמה מעט, כדי שלא יתפלל אלא לאחר הנץ החמה שנמצא מתפלל ביום, ואע"פ שאינו עם

7. וכן נראה בפשטות מלשון המשנה שהתירה רק את הקריאה ולא תפילה. וכן מבואר להדיא ביראים (סו"ס שצב). וכן נקט בפשיטות תר"י (ד' ע"ב בדפי הר"ף ד"ה תניא; יג ע"ב ד"ה מתני) שהאדם אינו מתפלל בתוך המים, ולכן הוא אינו סומך גאולה לתפילה. וכן כתב המאירי (כב ע"ב ד"ה ירד). וכן מבואר ברוקח (ס' שכד). אבל רבינו ירוחם (נ"ג ח"ד, כה סוע"ב) והגר"א (או"ח ס' עד ד"ה ואם) כתבו שגם יתפלל בתוך המים ויעכר ברגליו.

8. ובש"ת ויען יוסף (או"ח ס' מח) תירץ שהוותיקין קיבלו על עצמם בנדר לקרוא את שמע עם הנץ החמה, וזה מחייב אותם מדין נדר. אך לכאורה זהו דוחק גדול, ולא מצאנו בגמרא ובכל הראשונים רמז לנדר כזה. ויש לדחות את הראיה שהביא מדברי רש"י, יעוין שם.

הנץ החמה דוקא", ע"כ. ולכאורה צריך להבין, אם בכל מקרה בני האדם הרגילים אינם מסוגלים לכוון לקרוא כוותיקין, מה המשמעות של הקביעה שההלכה היא כוותיקין. ובשלמא אם היתה זו רק מצוה מן המובחר, שפיר היה מקום לומר שהוותיקין קיימו מצוה מן המובחר. אבל כיון שהר"ף פוסק הלכה כמותם, נראה שכך הוא עיקר הדין. ואמנם זו קושיה שהיה אפשר להקשות על כל הסיעה הסוברת שזו מצוה מן המובחר, מדוע אביי פוסק כוותיקין. אבל בדעת אביי לא מבורר להדיא שזו ההלכה, והוא רק אומר: "לקרית שמע כוותיקין", ומלשון זו עדיין אין הכרח גמור להבין שמדובר על פסיקת הלכה גמורה. אבל הר"ף נוקט לשון של הלכה. וקביעת הלכה היא דבר המחייב ולא רק הנהגה שהיא מצוה מן המובחר⁹. אמנם בעיקר קשה על הר"ף קושיה אחרת: מדוע שאר האנשים צריכים לקרוא קודם הנץ החמה מעט. אם המטרה היא שלא יתפללו בלילה אלא ביום, ויש עניין של סמיכת גאולה לתפילה, הם יכולים לקרוא קריאת שמע אחרי הנץ החמה ואחר כך להתפלל; דהא בכל מקרה שאר אינשי שאינם יכולים לכוון כוותיקין מפסידים את העניין המיוחד של קריאה לפני הנץ החמה ותפילה אחריו. וכבר אין הם מגיעים למציאות של ייראוך עם שמש, כי הם קוראים ומתפללים אחר זמן מאז עלות השמש. ואם כן, לא מובן מה היתרון של קריאה כזו שנעשית לפני הנץ מעט.

ובגלל שתי קושיות אלה יש לדחות את האפשרות להבין בדעת הר"ף שקריאת שמע צריכה להיות סמוכה להנץ החמה רק למצוה מן המובחר ואילו התפילה צריכה להיות לכתחילה אחרי הנץ החמה, ולכן התפילה דוחה את קריאת שמע, דתוקף החיוב שלה גדול יותר. דמלבד מה שלא ייתכן שהר"ף יפסוק הלכה למצוה מן המובחר, לא ייתכן שההלכה המחייבת מעיקר הדין תהיה דבר שלא כל אדם יכול לקיימו. וגם לא מובן מדוע שינסו לקרוא סמוך להנץ החמה, אם כבר לא מתקיימת המצוה מן המובחר שמקיימים הוותיקין היכולים לכוון בדיוק את שעת הנץ החמה. דהשתא דאתינן להכי שהתבטלה המצוה מן המובחר, כבר

9. אך יעוין בזה עוד בסוף הסימן.

10. ואמנם מצינו לשון הלכה ביחס להכרעה במחלוקת איך מקיימים מצווה מן המובחר, אבל בנידון דידן הלשון "הלכתא" מתייחסת לעצם ההוראה שצריך לנהוג כוותיקין. ולא דמי לקביעה ש"הלכה כבית הלל" שמוסיף והולך בנרות חנוכה (מחזור ויטרי סי' רלח) או ל"הלכתא אבוקה להבדלה מצוה מן המובחר" (רי"ף פסחים כא ע"א) או ל"הלכה כר' יוחנן דאמר שלימה מצוה מן המובחר" (סמ"ג עשין כז), שבכל המקרים האלה ההלכה באה לקבוע מהי המצוה מן המובחר ולא לחייב לנהוג בה.

אפשר היה לקרוא גם שעה לאחר הנץ החמה. דלא נותר אלא עיקר הדין לכתחילה שצריך לקרוא עד שלוש שעות ולהתפלל עד ארבע שעות. ודווקא אם קריאה עם הנץ החמה היא הלכה מחייבת, מובן הצורך לקרוא בהקדם האפשרי גם אם אין זה בזמן המדויק של וותיקין. ומסיבה נוספת יש לדחות אפשרות זאת בדעתו, דלפי זה שאכן מתבטלת המצוה מן המובחר בקריאה המאוחרת הזאת, והיא נדחית מפני הדין הלכתחילאי של תפילה אחרי הנץ, לשונו לכאורה אינה מדויקת כל כך, דלא היה מקום לומר: "ואפילו הכי מצוה וכו', ואף על פי שאינו עם הנץ החמה דוקא". דלפי זה דווקא בגלל שלא מתקיימת המצוה מן המובחר, לכן כבר מתבטל הצורך לקרוא לפני הנץ החמה, והמצוה מן המובחר של קריאת שמע מפנה את מקומה לטובת המצוה לכתחילה של התפילה, ולכן יש לאחר את הזמן מעט.

סיכום הקשיים בדברי הגמרא והראשונים

בגמרא נאמר שטעם המנהג כוותיקין הוא כדי לסמוך גאולה לתפילה ולהתפלל ביום, ונראה מזה שמעלת הוותיקין מורכבת מצירוף של ק"ש ותפילה בזמנו. ולפי זה קשה על הרמב"ם שכתב שק"ש כוותיקין היא מעיקר הדין ואילו תפילה כוותיקין אינה מעיקר הדין. ועוד קשה שגם דין סמיכת גאולה לתפילה מובא בדבריו כהנהגה בעלמא ונראה שאינו מעיקר הדין, וקשה שדין הוותיקין מושתת על דבר שאינו מעיקר הדין.

בדברי רש"י יש לכאורה סתירה בשאלה האם דרשת הפסוק "יראוך עם שמש" לזמן הנץ החמה מתייחסת לקריאת שמע או לתפילה. בנוסף, צריך ביאור מה שקרא לתפילת שמונה עשרה "תפילת יוצר".

אף בברייתא דוותיקין ישנם מספר קשיים: ראשית, לשון הברייתא "ונמצא" מתפלל ביום טעונה ביאור. שנית, לכאורה בשביל להתפלל ביום ניתן להתפלל גם אחרי הזריחה, ואין צורך להתפלל דווקא כוותיקין. שלישית, לא ברור מדוע הפסוק "יראוך עם שמש" מתפרש כמתייחס דווקא לתפילה ולא לק"ש.

ובמשנה דירד לטבול קשה שלא מובן למה האדם נדרש לקרוא את שמע בתוך המקווה אם הוא אינו הולך לסמוך גאולה לתפילה, שזו לכאורה מטרת הקריאה כוותיקין.

ובדברי הר"ף מבואר שפסק הלכה כוותיקין מעיקר הדין. אך הוא כתב שסתם בני אדם אינם יכולים לכוון את זמן הקריאה כוותיקין, וקשה שלכאורה נקבעה הלכה שהאנשים אינם יכולים לקיימה. וכן קשה מה שכתב שמי שאינו

יכול לכוון, יקרא קריאת שמע מעט אחרי הוותיקין, דלכאורה אם הקריאה אינה כוותיקין, כבר אין עניין להקדימה דווקא לזמן זה, והיה צריך להתיר לקוראה גם מאוחר יותר.

ג. שיטת רבינו יונה

שיטת רבינו יונה שיש שני דינים בדעת ותיקין

ותלמיד רבינו יונה (ד' ע"ב בדפי הר"ף ד"ה תניא) הביא את שיטת רבו שבדעת ותיקין מתחדשים שני דינים: האחד, שלא נחלקו ותיקין על ר' אליעזר אלא רק לעניין זה שלדעת ר' אליעזר שיעור הנץ החמה הוא סוף זמן קריאת שמע אפילו בדיעבד, ואילו לדעת ותיקין הוא סוף הזמן לכתחילה, ובדיעבד אם לא קרא עד אז, יקרא אחר כך. אבל כו"ע מודו שבזמן הנץ החמה מסתיים זמן הקימה הרגיל של בני אדם, ולכן צריך לסיים את הקריאה עד הנץ. ור' יהושע חידש שעכ"פ בדיעבד אפשר לקרוא גם אחר כך, כיון שכן דרך בני מלכים לעמוד בג' שעות. והוותיקין מסכימים עמו בעניין זה. והדין הזה שהוותיקין מודים לר' אליעזר שצריך לסיים את זמן קריאת שמע עד הנץ החמה אינו תלוי כלל בדין סמיכת גאולה לתפילה, ולא בזמן תפילה. ומלבד זאת התחדש בדעתם ובמנהגם של הוותיקין עוד דין: שמצוה מן המובחר לקרוא את שמע בסמוך ממש להנץ החמה. ואע"פ שהיה אפשר לכתחילה לקרוא קריאת שמע כבר מעמוד השחר או משיכיר בין תכלת ללבן או משיכיר את חברו, יש לדחות את הקריאה עד להנץ החמה. ודין זה הוא משום שכך האדם יכול לסמוך גאולה לתפילה ולהתחיל להתפלל מיד בעלות השמש. אבל אם הוא ינהג כדין קריאת שמע הרגיל לכתחילה משיכיר, הוא לא יוכל לסמוך גאולה לתפילה, או שהוא לא יוכל להתפלל שחרית מיד אחרי הנץ החמה. ובזה הוא יפסיד מעלה חשובה שיש להשתדל לרדוף אחריה. ומכל מקום בניגוד לדין הקודם, לגבי זה אין כאן חיוב גמור לכתחילה אלא רק מצוה מן המובחר.

והוסיף רבינו יונה לשיטתו שתחילת זמן הקריאה לכתחילה הוא משיראה את חבירו בריחוק ארבע אמות ויכירנו. דלא נחלק אביי על רב הונא שקבע שיעור זה. ולא אמר אביי שיש לנהוג כותיקין אלא רק כדי לומר מהו הזמן העדיף למצוה

מן המובחר. ו"לאדם אחר שאינו חושש לסמיכות גאולה לתפילה מודה שיוכל לקרותה לכתחילה משיראה את חבריו ברחוק ארבע אמות ויכירנו".

יישוב דברי המשנה והגמרא

ולפי זה מיושבים דברי המשנה, ומיושבים דברי הגמרא שהעמידה את המשנה כוותיקין. אמנם אותו אדם שירד לטבול לא יוכל לסמוך גאולה לתפילה, אבל יש לו הכרח להספיק ולקרוא את קריאת שמע עוד לפני הנץ החמה, כי זהו הדין לכתחילה של קריאת שמע. ובתחילה סברה הגמרא שרק ר' אליעזר סובר שזמן קריאת שמע עומד להסתיים בהנץ החמה, ולכן רק לפי דעתו יש הכרח למחר ולקרוא קודם לכן, ולר' יהושע אין הכרח כזה. אבל התחדש בגמרא שהוותיקין אצלו באופן עקרוני כדעת ר' יהושע שזמן קריאת שמע יכול להסתיים בדיעבד עד ג' שעות, ובכל זאת יש לו למחר ולקרוא, כיון שגם ר' יהושע אליבא דוותיקין מודה שזמן קריאה לכתחילה עומד להסתיים עד הנץ החמה, ולכן יש למחר ולקרוא את שמע בתוך המים, ואפילו שהדבר ימנע מהאדם לסמוך גאולה לתפילה.

יישוב דברי הברייתא

ולפי הנ"ל מיושבת היטב לשון הברייתא. כיון שנקודת המוצא היא שמעיקר הדין הקריאה צריכה להיות לפני הנץ החמה, הרי שחידושם של הוותיקין היה בזה שהם קראו בסמוך ממש להנץ החמה. ולכן העובדה שהם קראו בסמוך להנץ וסמכו גאולה לתפילה היא זו שגרמה לכך שהתפילה היתה ביום. כי אם הם לא היו סומכים גאולה לתפילה, והיו מתפללים לפני הקריאה, או שהיו קוראים הרבה לפני הנץ החמה אף שהיו סומכים גאולה לתפילה, היה יכול להיות שהתפילה תהיה מוקדמת להנץ החמה. ורק משום שהם קראו בסמוך להנץ וסמכו גאולה לתפילה, נמצאה התפילה ביום. ולפי זה גם מיושב שהברייתא לא באה לומר שהתפילה ביום היא רק בגלל זה שצריך לסמוך גאולה לתפילה, אלא ההנחה היתה שצריך לקרוא לפני הנץ מעיקר הדין, וזה לא הוזכר בברייתא. והברייתא באה להסביר רק את המיוחד שבקריאת הוותיקין. וכיון שלא עמדה על הפרק קריאה שנעשית לאחר הנץ אלא רק קריאה שנעשית הרבה יותר מוקדם או קריאה שנעשית בסמוך להנץ, יצא שקריאת הוותיקין היא זו שאפשרה את זה שהתפילה תהיה ביום.

ד. ביאור שיטת הרמב"ם

בדעת הרמב"ם לא ניתן לומר כהבנת רבינו יונה

ואולם בדעת הרמב"ם לכאורה אי אפשר לומר כן, דבדבריו מבואר שהזמן לכתחילה לכל אדם הוא מעט לפני הנץ החמה כדי שיסיים את קריאתה ואת ברכותיה עד הנץ החמה. ובדבריו לא מצינו כלל את השיעור הזה של משיכיר את חבירו כשיעור לקביעת זמן קריאת שמע. ורק מצינו (הל' קרית שמע פ"א ה"ב) שיעור של עמוד השחר שהוא זמן שאין לקרות בו לכתחילה אלא רק בשעת הדחק, כגון שהאדם משכים לצאת לדרך. וכיון שכך, יש הכרח לומר שדברי אב"י הם הכרעה להלכה בניגוד לדעתו של רב הונא, והוא נוקט מהו הזמן לכתחילה של תחילת הקריאה, והרמב"ם פוסק כמותו שמעט לפני הנץ הוא השיעור לכתחילה¹¹.

ומלבד זאת קשה גם מאותם מקרים שבהם אדם אמור להיות פטור מן התפילה, וכגון שהוא בא מן הדרך ואינו יכול לכוון דעתו (הל' תפילה פ"ד ה"ו) או כשהיתה תורתו אומנותו ואינו עושה מלאכה כלל (שם פ"ו ה"ח) או המלווים את המת כשאינן למיטה צורך בהן, שחייבים בקריאת שמע (הל' ק"ש פ"ד ה"ד) ופטורים מהתפילה (הל' תפילה פ"ו ה"י). לכאורה בכל אלה היה מקום להתיר לכתחילה לקרוא מעמוד השחר והלאה, ולא היה שום צורך לקרוא בסמוך להנץ. שהרי אם הוא לא יקרא בסמוך להנץ, לא יחסר המזג, דבכל מקרה הוא לא אמור לסמוך גאולה לתפילה. ואילו מהניסוח הכללי שכלל הרמב"ם שמצות קריאת שמע היא סמוך להנץ החמה, ללא אזכור של סמיכת הגאולה לתפילה, יש ללמוד שבכל מקרה זהו זמנה לכתחילה של קריאת שמע.

קושי בדברי רבינו יונה

ולכאורה ישנו קושי גם בדברי רבינו יונה, ממה נפשך: אם המשמעות בדברי התוספתא ור' יוחנן ואב"י בדעת הוותיקין היא שהם רק נוקטים שיעור למצוה מן המובחר שאינה מידת כל אדם לתחילת זמן קריאת שמע, אם כן יוצא שבדברי הותיקין עצמם לא נאמר הדין של סוף זמן קריאת שמע לכתחילה. ויוצא שהמקור לכך שסוף זמן קריאת שמע לכתחילה הוא בהנץ החמה נלמד רק באופן אגבי מזה

11. והרמב"ם כותב שבשעת הדחק קורא לכתחילה משיעלה עמוד השחר כדי להדגיש שאם זו שעת הדחק, אין כאן קיום מצוה גרועה ודיעבדית, אלא שבמקרה זה הקריאה המוקדמת היא היא הלכתחילה.

שיורד לטבול ומתכסה במים וקורא עד הנץ החמה. ואם היה אפשר לקרוא לכתחילה גם אחרי הנץ החמה לא היה צריך לקרוא באופן כזה. וקשה שלפי זה הדין הזה של סוף זמן קריאת שמע לכתחילה לא נאמר בשום מקום כדין בפני עצמו. וביותר קשה שבמשנה נמנו שיעורים של תחילת הזמן ונמנו שיעורים של סוף הזמן, ולא הוזכר דבר זה, ואף לא בדברי אביי. וגם מה שנאמר בגמרא (כה ע"ב) שהמשנה אזלא כדעת ותיקין, ומה שהובאו דברי ר' יוחנן שאמר שותיקין היו גומרין אותה עד הנץ החמה, אינו מתאים לכאורה. שהרי לפי זה עיקר החידוש האמור בגמרא בשם הותיקין הוא רק לעניין המצוה מן המובחר לקרוא דווקא בסמוך להנץ החמה. אבל הקביעה שיש לקרוא לכתחילה רק עד הנץ החמה אינה כלולה בדבריהם. ואם נאמר שהמשמעות של דברי התוספתא ור' יוחנן ואביי בדעת הותיקין היא גם לעניין סוף הזמן לכתחילה, יצא לכאורה דבר קשה, שבאותם דברים עצמם כלול בחדא מחתא דין לכתחילה ודין שהוא רק למצוה מן המובחר.

הרמב"ם הבין שאין אלו שני דינים נפרדים אלא זהו דין אחד

ולכן נראה שלדעת הרמב"ם אין בדעת הוותיקין שני דינים נפרדים אלא יש רק דין אחד שמשמעותו כפולה: לכתחילה צריך להתחיל לקרוא את שמע מעט לפני הנץ החמה, ולסיימה עם הנץ החמה. ולכתחילה אין לקרוא לפני הזמן הזה או לאחר הזמן הזה. ואמנם קבעו חכמים שבשעת הדחק אפשר לקרוא לכתחילה גם לפני הזמן הזה, כגון ביוצא לדרך.

לדעתו סמיכת גאולה לתפילה היא רק הטעם לתקנה

והרמב"ם הבין שכל עניין סמיכת גאולה לתפילה אינו הנימוק הישיר לדין עצמו, אלא הוא רק נימוק לתקנה ולקביעה שקבעו חכמים כשהגדירו את גדר הלכתחילה של זמן קריאת שמע. והם קבעו דווקא את הזמן של הנץ החמה משום דרשת הפסוק יראוך עם שמש. ולכן אין זה משנה שעיקר דין סמיכת גאולה לתפילה הוא איננו יותר מאשר מצוה מן המובחר והנהגה טובה, וכן תפילה עם הנץ החמה אינה בגדר חיוב. דלאחר שנקבע זמן זה בגלל השיקולים הללו, נעשה הדבר כדין מחייב, בין אם האדם יסמוך גאולה לתפילה ובין אם לא, בין אם הוא רוצה לקיים מצוה מן המובחר ובין אם לא. וכמו שברור שחכמים פסלו הדלקת נרות חנוכה אם היא נעשית מעל עשרים אמה (שבת כב ע"א ורמב"ם הל' מגילה פ"ד

ה"ז), בגלל שאין היא ניכרת לעוברים ולשבים, אע"פ שאין עליו חיוב להראות את הדלקתו לעוברים ושבים, וגם אם ידליק במקום שאין בו עוברים ושבים יצא ידי חובה, וכמו שקבעו (ב"מ כח ע"א ורמב"ם הל' גז"א פ"ג ה"ח) שיעור הכרזה על אבדה ז' ימים כדי שילך שלושה ימים וימשש בכליו יום אחד ויחזור שלושה ימים, ויצא את המכריז בשביעי, אע"פ שיש כאלה שהולכים הרבה יותר זמן לביתם, כך גם לא איכפת לנו מכך שסמיכת גאולה לתפילה אינה דין מחייב. דשיעורים שקבעו חכמים יכולים לנבוע מסיבות שונות, שחלקן אינן מחייבות כלל וחלקן אינן מתאימות למקרים רבים, ובכל זאת אחר שקבעו חכמים את השיעור, הוא נעשה כגדר מחייב בחיוב גמור.

יישוב דבריו לפי זה

ולפי זה מובן שגם במקרים שבהם האדם פטור מתפילה, יש עליו חיוב לכתחילה לקרוא את קריאת שמע עד הנץ החמה. ומובן לשיטתו שבאמת הדין של סיום קריאת שמע עד הנץ החמה כלול להדיא בדברי הותיקין. ולכן הגמרא היתה יכולה לנקוט כדבר פשוט שר' יהושע יסבור כדעת הותיקין שסוף הזמן לכתחילה הוא בהנץ החמה, והיתה הגמרא יכולה להביא את דברי ר' יוחנן שאמר דבר זה, כי באמת בכלל דבריו כלול גם דין הסיום של קריאת שמע, ולא רק דין ההתחלה.

אפשרות להבין בדעתו שכדי לסמוך אינו נימוק אלא הגדרת שיעור

ויתירה מזו נראה לומר בדעת הרמב"ם שהוא הבין שמה שנאמר בגמרא: "כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום", אינה מהווה נימוק למנהגם אלא זו הגדרת השיעור של הזמן של הקריאה שלהם לפני הנץ החמה¹². וכמו שמצינו "כדי הילוך ארבע אמות", "כדי אכילת פרס", "כדי שלא יזדקר הגדי בבת ראש" (עירובין טז ע"א), "כדי שיהא חמשים אמה לפניו" (שם כג ע"ב), "כדי שתושיט ידה לתוך פיה" (סוטה ד' ע"א), "כדי שיכרוך וישנה וישלש" (מנחות לט ע"א), "כדי שתושיט ידה תחת הכר" (נידה יד ע"ב), "כדי שתירד מן המטה" (שם) ועוד, שכל אלה אין בהם הגדרת מטרה אלא הגדרת שיעור (וראה כעין זה בט"ח ברכות ח"א עמ' קלח, ובט"ח ציצית ותפילין ס' ד). והבין הרמב"ם שגם כאן זהו שיעור של הזמן שבו היו מקדימים את קריאתם לפני הנץ החמה, ולפי זה מתיישבת בפשיטות הלשון

12. ומעין זה כתב גם באבן האזל (הל' ק"ש פ"א ה"ב) בביאור דברי הרמב"ם.

בברייתא "ונמצא". כי אין כוונתה לומר שזו הסיבה שבגללה הוא יהיה נמצא מתפלל ביום, אלא שבפועל אם הוא יקרא לפי השיעור הזה שלפני הנץ החמה והוא יסמוך גאולה לתפילה, הוא יתפלל ביום¹³. ולפי זה אפשר להבין בדרך נוספת ומהותית יותר מדוע הרמב"ם נחית לשער את הזמן הזה שמתחילת הקריאה ועד הנץ החמה. דכוונתו היתה להדגיש בזה שאין כאן נימוק והגדרת מטרה אלא הגדרת שיעור.

יישוב המשנה והגמרא לפי זה

ועל כל פנים, דין היורד לטבול, שהתבאר לעיל בדעת רבינו יונה, מיושב עוד יותר בפשיטות לפי מה שהתבאר בדעת הרמב"ם, שיש חיוב גמור לכתחילה לסיים את קריאת שמע בהנץ, גם אם האדם לא יסמוך גאולה לתפילה. דלשיטתו הדין הזה כבר אינו תלוי כלל בדין סמיכת גאולה לתפילה. ובעוד שלרבינו יונה במקרה יצא שהדין של ההתחלה והדין של הסיום חלים באותו זמן, ובעוד שדין ההתחלה הוא למצוה מן המובחר, דין הסיום הוא קיום המצוה לכתחילה, הרי שלדעת הרמב"ם מדובר על דין אחד שיש לו שני חלקים ושניהם בעלי תוקף שווה, ואמנם שניהם תוקנו בגלל דין סמיכת גאולה לתפילה, אבל הם כבר בלתי תלויים בדין זה.

הסמיכות להנץ החמה היא דרך קיום המצוה לכתחילה

ומבואר בהכרח מדברי הרמב"ם שהלשון "מצוותה" הוא גדר מחייב לכתחילה ואין בזה רק מצוה מן המובחר. דהא לא התיר הרמב"ם לקרוא לפני כן לכתחילה אלא רק בשעת הדחק (הל' ק"ש פ"א ה"ב). ומבואר בדבריו שאם אין זו שעת הדחק, אסור לקרוא לכתחילה קודם לזמן הנץ. ומאידך גיסא, מבואר להדיא (שם ה"א) שהקורא לאחר הנץ החמה נחשב כמי ש"עבר" ואחר וקרא אחר הזמן שהיה אמור לקרוא. וזוהי באמת פשטות משמעות הלשון: "מצוותה", דהיינו שזהו סדר המצוה וכך היא אמורה להתקיים, ואין זו רק מידת חסידות בעלמא או הידור במצוה¹⁴.

13. והבנה זו מקבלת חיזוק מסוים ממה שכתוב בלשון יחיד "יסמוך וכו' ונמצא" בעוד שהמשפט פתח בלשון רבים. ולפי ההבנה שזהו פרק זמן ולא נימוק ישיר לרישא, מיושב השינוי מלשון רבים ללשון יחיד.

14. ויעוין במראה הפנים (ברכות פ"א ה"ב) שנקט בדעת הרמב"ם שקריאת שמע כוונתיקין היא רק מידת חסידות, וכוונת הרמב"ם ל"מי שעבר ואיחר זמן מצוה מן המובחר". ואולם כאמור, נראה

ואמנם מלשון המשנה שהציגה את קריאת שמע בהנף החמה כמנהג הוותיקין נראה שרק הוותיקין נהגו בזה ולא כל העם, אבל משעה שנקבעה הלכה כוותיקין, הדבר הפך להיות דין המחייב את כולם.

ביאור לשון "כי תניא היא לותיקין" לשיטת הרמב"ם

והרשב"א (ברכות ח' ע"ב ד"ה איכא, עמ' לב בהנד"מ) הקשה על האפשרות שיש לנהוג כוותיקין מעיקר הדין, וז"ל: "מדקאמר (כו ע"א) כי תניא היא לותיקין ולא קאמר הא מני ותיקין היא, משמע דותיקין לאו מפלג פליגי", עכ"ל. והיינו שמלשון זו של הגמרא עולה שמנהג הוותיקין אינו עומד בסתירה לאמור במשנה שם שתפילת השחר עד חצות, ואין כאן מחלוקת, ועל כרחך שמנהגם של הוותיקין איננו דין אלא רק מידת חסידות או מצוה מן המובחר.

ואולם נראה שהרמב"ם לא ראה בזה הכרח, והוא הבין שוותיקין כן חלוקים על המשנה¹⁵. ובאמת לשונות דומות מובאות בש"ס במשמעות של מחלוקת, דהיינו שהמשנה או הברייתא אמורה דוקא לשיטה מסוימת שנחלקו עליה אחרים לדינא. איתא בגמרא (יומא יד ע"ב): "למימרא דבקטורת מפסיק להו. והא אביי מסדר מערכה משמיה דגמרא, בדם התמיד מפסיק להו. אמרי: לא קשיא, ההיא לאבא שאול הא לרבנן", ע"כ. וכן (ביצה כב ע"ב): "איתיביה: אין מכבין את הבקעת כדי לחוס עליה, ואם בשביל שלא יתעשן הבית או הקדרה, מותר. ההיא רבי יהודה היא, כי קאמינא אנא לרבנן". וכן (שבת לז ע"ב): "כי קאמינא לך, לרבי יוחנן קאמינא", וכן (עירובין סד ע"ב): "כי קאמינא לרבנן". ועוד רבים. ומלבד זאת, ייתכן שהסיבה לכך שננקטה לשון זו בנידון דידן היא שהוותיקין רק נהגו כן ולא פסקו הלכה, ומי שקבע את מנהגם להלכה פסוקה הוא אביי.

כך נראה שיש להבין גם את עיקר זמנה של התפילה

ולפי זה נראה שכך צריך לפרש גם את דבריו בעניין תפילת שחרית (הל' תפילה פ"ג ה"א). הרמב"ם כותב: "תפילת השחר, מצוותה שיתחיל להתפלל עם הנף החמה". ולפי זה נראה שכך צריך להתפלל לכתחילה. ושאר הזמן עד סוף שעה

שאינן אפשרות לומר על אדם שהפסיד מצווה מן המובחר שהוא "עבר". ולהלן יובאו הוכחות נוספות לכך שכוונת הרמב"ם למצווה גמורה ולא רק למצווה מן המובחר.

15. ויעוין בדק"ס (כו ע"א אות ב) שהביא מקור שגורס בגמרא: "כי תניא היא לותיקין, אבל לדין אחר הנף החמה שפיר דמי", ע"כ. אבל הדק"ס כתב ש"פירוש הוא שהוסיף תלמיד אחד".

רביעית הוא אינו לכתחילה, אלא שהוא עדיין מקיים מצות תפילה בזמנה. ואם עבר והתפלל אחר ארבע שעות, הוא ביטל חובת תפילה בזמנה. ואמנם הרמב"ם משמיע את ההלכה שרק בשעת דחק אפשר להתפלל לפני הנץ החמה (שם ה"ז) ולא משמיע שגם אחרי הנץ החמה לכתחילה אין להשתוות כלל כשאין זו שעת הדחק. אבל ניתן לומר שההיתר שלפני הנץ החמה הוא חידוש גדול יותר שיכול להתפלל לכתחילה בשעת דחק, כיון שזמן זה אינו מוגדר כזמנה של התפילה, כפי שהגדיר קודם לכן (שם ה"א)¹⁶. ומסתבר שמקורו של הרמב"ם לעניין זה הוא דין הותיקין שהוזכר גם לעניין תפילה (כט ע"ב), שמצוה להתפלל עם דמדומי חמה. וכך היה אמור להיות גם לעניין זמן הלכתחילה של תפילת מנחה, אלא משום דלייטי עלה במערבא כיון שיכול להתאחר וכבר יפסיד את התפילה בזמנה (שם), לכן לא חל בזה הדין שלכתחילה יש להתפלל מנחה סמוך לשקיעה. ורק הזכיר הרמב"ם (שם ה"ד) ש"יש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה". ואולם כל זה אינו נובע מצד עיקר דין סמיכת גאולה לתפילה, דכפי שהתבאר, דין סמיכת גאולה לתפילה אינו גורם מצד עצמו את עיקר דין הסמיכות להנץ בקריאת שמע, ולכן הוא גם אינו גורם לכך מצד עצמו גם בתפילה. אלא שכך קבעו חכמים את הזמן לכתחילה על יסוד הפסוק ייראוך עם שמש.

כך נראה גם מדבריו במקומות אחרים

וכך מצינו בדין הדלקת נר חנוכה (הל' מגילה וחנוכה פ"ד ה"א), וז"ל: "כמה נרות הוא מדליק בחנוכה, מצותה שיהיה כל בית ובית מדליק נר אחד, בין שהיו אנשי הבית מרובין בין שלא היה בו אלא אדם אחד. והמהדר את המצוה – מדליק נרות כמנין אנשי הבית, נר לכל אחד ואחד וכו'. והמהדר יתר על זה ועושה מצוה מן המובחר, מדליק נר לכל אחד ואחד בלילה הראשון ומוסיף והולך" וכו', עכ"ל. הרי ש"מצוותה" היא ההגדרה של עיקר הדין שאינה כוללת את ההידור ואינה כוללת מצוה מן המובחר. ורק לאחר מכן מפרט הרמב"ם כיצד מהדרים וכיצד מקיימים מצוה מן המובחר.

וכך נראה גם מדבריו בעניין מנחת העומר (הל' תמידין ומוספין פ"ז הל' ה-ט), שכתב וז"ל: "אין מביאין מנחה זו אלא מארץ ישראל, שנאמר 'והבאתם את עומר

16. וזה בנוסף לכך שהרמב"ם מביא רק מה שכתוב להדיא בגמרא, ואינו מחדש דינים מעצמו. והדין תפילה אחר עמוד השחר מבואר בגמרא (ברכות ל' ע"א), ואילו הדין תפילה שאחרי שעה ראשונה ושניה אינו מבואר להדיא.

ראשית קצירכם אל הכהן' (ויקרא כג, י). **מצוותו לבוא מן הקרוב**; לא ביכר הקרוב, מביאין אותו מכל מקום מארץ ישראל. [ו] **מצוותו** להיקצר בלילה - בליל שישה עשר, בין בחול בין בשבת. [ז] וכל הלילה כשר לקצירת העומר. ואם קצרוהו ביום, כשר. [ח] **מצוותו לבוא מן הקמה**; לא מצאו, יביאו מן העומרין. [ט] **מצוותו לבוא מן הלח**; לא מצאו, יביאו מן היבש", עכ"ל. וגם כאן מבואר שזהו החיוב לכתחילה, אלא שאם לא יכולים לקיים באופן כזה מוותרים על הדין הזה.

וכן כתב בדין הריגת נערה המאורסה (הל' איסור"ב פ"ג הי"א): "היתה הורתה שלא בקדושה ולידתה בקדושה - נסקלת על פתח שער העיר. כל מי שמצוותה לסקול אותה על פתח שער העיר - אם היתה עיר שרובה גוים, סוקלין אותה על פתח ב"ד; וכל מי שמצוותה לסקול אותה על פתח בית אביה - אם לא היה לה אב, או שהיה לה אב ולא היה לו בית, הרי זו נסקלת בבית הסקילה. לא נאמר 'פתח בית אביה' (דברים כב, כא) אלא למצוה", עכ"ל. וגם כאן אין המדובר רק על מצוה מן המובחר, אלא שכך החיוב לעשות לכתחילה.

וכן נראה מדבריו בעניין תפילין (הל' תפילין פ"ד הכ"ה): "לפיכך צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום, שמצוותן כך היא. אמרו עליו על רב, תלמיד רבנו הקדוש, שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה או בלא ציצית או בלא תפילין", עכ"ל. ומבואר שהמצוה להניחן כל היום היא דרך קיום המצוה הרצוי והנכון, וכל אדם נדרש להשתדל בכך, וכמבואר באורך במקום אחר (ט"ח ציצית ותפילין סי' ט). ואין זו רק מידת חסידות. והמיוחד ברב תלמיד רבינו הקדוש שזכה להקפיד הקפדה מוחלטת על עניין זה, עד שלא הלך אפילו ארבע אמות בלא התפילין ובלא תורה וציצית.

כך נקטו כמה ראשונים בדעתו

ובאמת בדברי כמה ראשונים מבואר שנקטו בפשטות שלדעת הרמב"ם תפילה כוונתיקין היא חיוב מעיקר הדין. כך כתב רבינו מנוח (הל' ק"ש פ"א הי"א): "למי שעבר ואחר - כלומר, שלא האריכו הזמן אלא למי שעבר ופשע, אבל לכתחילה צריך כל ירא שמים לקרות קודם הנץ החמה", ומבואר בדבריו שקריאה אחרי הנץ החמה היא פשיעה. וכן כתב האהל מועד (שער ק"ש ד"ג נ"ד): "ורבינו משה אומר שיוצא בדיעבד אם קרא את שמע לאחר שעלה השמש, שעונתה עד סוף ג' שעות ביום למי שעבר ואיחר, אבל אינו מורה לכתחילה. וכן עיקר", עכ"ל. ומבואר שהבין כן ברמב"ם, וגם הוא עצמו סבור כך. וכן הבין הרשב"ץ (ברכות ט' ע"א ד"ה

תקלא

משיכיר) בדעת הרמב"ם, דז"ל: "יש הוכח בירושלמי דותיקין למצוה מן המובחר היא. אבל נראה ממה שכתב הרמב"ם ז"ל [פ"א מהלכות ק"ש] שהוא סובר דותיקין פליגי אמתני", עכ"ל.

אין סתירה לכך מדבריו בתשובותיו

והנה, הרמב"ם נשאל (סי' קפ): "מה ראוי יותר, לקרוא קרית שמע עם הנץ החמה ביחידות או לאחר הנץ החמה בשעה ויותר, עד אשר יתקבץ הצבור". והשיב: "והיותר ראוי ליחיד ולצבור לקרוא קרית שמע עם הנץ החמה", עכ"ל. ובמקום נוסף (סי' קיח) נשאל מהו הזמן הנכון לקיים בו את תפילת הציבור, והשיב: "הראוי והעדיף ביותר הוא תפילה אחת בהשכמה ויש לחייב האנשים כולם להשכים. ומי שיש לו התנצלות בשבת זו, אין לו התנצלות בשבת אחרת. ואם קל לרוב להתפלל בהשכמה, אין להשיג במיעוט", עכ"ל. ולכאורה עולה מדבריו שקריאת שמע כוותיקין היא רק דבר ש"ראוי" לעשותו ולא חיוב. וכן הבין מדבריו המהדיר לפירוש המשנה (מהד' פיק', ברכות עמ' לח).

ואולם, כבר התבאר במקום אחר (ט"ח ברכות ח"א עמ' קא-קכד) שהרמב"ם נוקט לשון "ראוי" גם ביחס לדינים גמורים, יעוין שם. ומלבד זאת, בתשובה הראשונה ייתכן שנמשך אחר לשון השואל. ובשתי התשובות ייתכן שהתנסח בלשון פחות מחייבת משום שמדובר גם על קביעת מנהגו של הציבור, וישנו חיסרון מסוים בקביעת מניין אחד בלבד, דמי שלא יקום בזמן לא יוכל להתפלל במניין, ואם אינו בקי, לא יתפלל כלל. ועוד יש לדחות משום שבתשובה השניה גם המקדימים אינם קוראים בהכרח בדיוק עם הנץ החמה, וכלשון השואל: "תפילת הותיקין או קרוב לה". וממה שכתב: "ויש לחייב האנשים כולם להשכים", נראה בפשטות שההשכמה מחייבת מעיקר הדין, וכמו שהתבאר.

הבנות הרמב"ם בפירוש המשנה במהד"ק ובמהד"ת

ואמנם בפיהמ"ש על אתר (ברכות פ"ג מ"ה) כתב הרמב"ם ז"ל: "דברי משנה זו אינם אלא בוותיקין¹⁷ שהיו נזהרין לגמור קרית שמע עם עלות החמה באופק כדי שתהיה תפילתם עם עלות החמה, וסמכוהו למאמר ה' "יראוך עם שמש", לפיכך יתכסה במים ויקרא", עכ"ל. ומסגנון לשונו נראה בפשטות שהאדם יתפלל בפועל

17. במקור הערבי: אלמתחריין, דהיינו המדקדקים במצוות.

עם הנץ החמה. ואין כאן רק הסבר עקרוני מדוע קבעו חכמים את שיעור הזמן הזה, אלא סמיכת גאולה לתפילה היא הגורם הישיר למנהגם של הוותיקין. ואולם במשנה תורה (הל' ק"ש פ"ב ה"ז) המשנה הזו מובאת בלא שום רמז לעניין התפילה ולסמיכת גאולה לתפילה, וכן במהדורה השניה בפיהמ"ש (שם פ"א מ"ה) לא הוזכר עניין הסמיכת גאולה לתפילה, וכפי שהודגש לעיל (עמ' תקיז). ובמהדורה קמא של פירוש המשנה (פ"א שם), לא הובא כלל סיום דברי הרמב"ם באיזכור דעת הוותיקין. ונראה שהרמב"ם חזר בו, ובמהדורה קמא הוא הבין שדין הוותיקין הוא רק מצד סמיכת גאולה לתפילה ולמצוה מן המובחר. ולכן הוא לא מצא לנכון להזכיר את דעתם בהקשר הישיר של מחלוקת ר' יהושע ור' אליעזר, דזו הנהגה טובה שאינה קשורה למחלוקתם ישירות. ואין הוא מביא את כל הדינים והחידושים האמורים בגמרא בהקשר של דברי המשנה. אבל במהדורה השניה וכן גם במשנה תורה הוא הבין כנ"ל, שוותיקין מחדשים שזהו הזמן לקרוא את קריאת שמע לכתחילה. וזוהי גם שיטתו של ר' יהושע לכתחילה, ולכן דעתם צריכה להיאמר כביאור ישיר לדבריו של ר' יהושע במשנה. ונראה שהרמב"ם לא מחק במהדורה השניה דברים שהם נכונים מצד עצמם שנכתבו במהדורה הראשונה אע"פ שלשיטתו במהדורה השניה היה יותר נכון להתנסח באופן שלא יקשור באופן ישיר כל כך בין הטעם ובין התנהגותם בפועל. ולשיטתו במהדורה קמא נראה שצריך לומר שהבין שבעוד שהצורך לסיים את קריאת שמע חייב להיות ממש עד רגע עליית השמש, הרי שתחילת התפילה יכולה להיות גם בדקות הסמוכות לכך כל עוד השמש עדיין עולה, וכפי מה שהתבאר לעיל בשיטת הסיעה הנוקטת את השיעור של טפטוף בראשי ההרים. ולכן בעוד שהיה צריך להזדרז ולקרוא את קריאת שמע עד הנץ, היה אפשר לעלות ולהתכסות ולהמשיך את התפילה, והפסק זה עדיין היה נחשב כסמיכת גאולה לתפילה.

ה. הדיוק הנדרש בחישוב זמן הנץ החמה על פי דברי הרי"ף והרמב"ם

הקושי בתשובת הרמב"ם

ובשו"ת הרמב"ם (סי' הנה) איתא: "שאלה: ותורינו הדרתנו, תפלת השחר מצותה עם הנץ החמה, מי שהקדים והתפלל קודם אותו הזמן לכתחילה בציבור שלא בשעת הדחק, היצא ידי חובתו אם לאו. וסימננו להנץ החמה בישוב על דרך הקירוב מהו. והיש לנו דבר שנוכל לסמוך עליו בזה, או הדבר בנוי על מה שנאמר

תקלג

יכולים שעשו משעלה עמוד השחר יצאו, ואפילו לכתחלה ושלא בשעת הדחק. יורינו אדונינו. התשובה: מי שמתפלל ללא צורך קודם הנץ החמה, שגה, אבל יצא ידי חובתו ואינו צריך לחזור. ודיוק הזמן אינו מחויב, אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל שהוא הזמן. [וכתב] משה, "עכ"ל. וצריך להבין מדוע באמת אין צורך לדייק בזמן התפילה, דלכאורה אם חכמים קבעו שצריך להתפלל מהנץ החמה והלאה, כיצד ייתכן שלא לדייק במה שהם קבעו. ואמנם אפשר להבין שאם אדם אינו יכול לדייק, אזי הוא אנוס, ויכוון עד כמה שידו מגעת. והרי זה כמו שמבואר (ברכות ל' ע"א, ורמב"ם הל' תפילה פ"ה ה"ג) שמי שאינו יכול לכוון את הרוחות יכוון את לבו כנגד אביו שבשמים. ואין זה אומר שהוא אינו מחויב בכיוון לנוכח המקדש, אלא שהוא אנוס בקיום החיוב הזה. אבל מלשון הרמב"ם נראה שדיוק הזמן אינו מחויב מעיקר הדין.

הקושי בהגדרת "לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל"

יצריך להבין גם את ההגדרה החיובית של הרמב"ם. הוא אומר: "אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל, שהוא הזמן". ולכאורה קשה ממה נפשך: אם המתפלל אינו יודע מהו הזמן, אז כיצד "יתקבל על דעתו" שהוא הזמן. וכי אזלינן בזה בתר ניחוש או השערות קלושות בעלמא. ולכאורה צריך לומר שאם הוא אחראי ואינו הולך לקראת נחשים ואחר משובות לבו, הוא לא יחליט בדעתו "שהוא הזמן" אלא רק כשיעבור זמן ניכר עד שלא יישארו לו ספקות שמא עדיין לא הגיע הזמן. והחידוש הוא שאין דורשים ממנו להקפיד ולדייק להתחיל עם הנץ החמה ממש, אלא הוא יכול להמתין עד שיהיה ברור לו שוודאי כבר הגיע הזמן. אמנם אכתי צריך ביאור מדוע אכן לא חייבוהו להקפיד ולדייק ולהתפלל עם הנץ החמה ממש. ומלבד זאת לא מובן מדוע הרמב"ם אינו כותב: "עד שיוסר ספק מלבו שמא עדיין לא הגיע הזמן".

הרמב"ם הבין ששיעור זה מיוחד בכך שקשה לכל אדם לכוון אותו

ונראה שהרמב"ם הבין שקשה מאוד לכוון לזמן קריאת שמע המדויק, כיון שבסתמא דמילתא בתוך יישוב במקומות רבים אי אפשר לראות את הזריחה. ולכן לא הסתבר לו שחכמים הגדירו שיעור שיחייב את כלל בני האדם ושהוא לא יהיה מסור לכל. ובשלמא כיוון נוכח המקדש הוא דבר שניתן לשער בנחת ברוב המקומות על פי רוחות השמים. ואפילו שיעורים של שקיעה וזריחה האמורים

במלאכות שבת או בקיום מצוות שזמנן מתחיל בזריחה, אין הכרח לדייק בהם ולחשב בדיוק את רגע הזריחה או השקיעה. ואפשר להמתין ולמול רק שעה או שעתיים אחר הזריחה, ואפשר להימנע מלעשות מלאכה כבר זמן ניכר לפני השקיעה וכו'. אבל להתחיל להתפלל בדיוק עם הנץ החמה, זו אינה מידת כל אדם, ולא ייתכן שחכמים יקבעו מידה כזאת שאינה מסורה לכל. ולכן היה ברור לו שבאמת אין זה חיוב גמור, ואין כאן אלא רק מצוה מן המובחר ותו לא, ומעיקר הדין המצווה מתקיימת בניסיון לדייק כמידת האפשר¹⁸.

לשיטתו של הרמב"ם זו ההבנה בנברשת שהיתה במקדש

ובאמת כך נראה מעניין הנברשת דהילני המלכה. דנאמר במשנה (יומא לו ע"א): "הילני אמו עשתה נברשת של זהב על פתח ההיכל", ובגמרא (שם ע"ב) נאמר: "תנא: בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע. מיתבי: הקורא את שמע שחרית עם אנשי משמר ואנשי מעמד לא יצא, מפני שאנשי משמר משכימין ואנשי מעמד מאחרים. אמר אביי: לשאר עמא דבירושלים", ע"כ. וכתב הרמב"ם (פיהמ"ש יומא פ"ג מ"א) וז"ל: "ונברשת כעין השמשות שעושין על פתחי הבתים מן הזכוכית, עשתה אותה מזהב טוב מבריק שכשהשמש מכה עליו יראה לו ברק ואור בתחילת היום בעלות השמש באופק ירושלים, ואז היו קורין קרית שמע", עכ"ל. וכבר התקשו התוס' (יומא שם ד"ה אמר) וראשונים רבים שלכאורה דברי אביי סותרים את מה שאמר הוא בעצמו (ברכות ט' ע"ב) שיש לקרוא קריאת שמע כותיקין. דיוצא לפי זה שהם היו קוראים רק אחרי שכבר זרחה השמש. ולכאורה נדחקו בתירוניהם טובא, וכנ"ל (עמ' תלב). אבל הרמב"ם הבין לשיטתו שכיון שלא היה ניתן להבחין באופן מדויק ברגע של הנץ החמה אלא רק אחרי שהיא זרחה והאירה בנברשת, זה גופא היה השיעור הלכתחילאי של הקריאה, ושאר עמא דבירושלים קיימו את המצוה כמאמרה כי זו היתה היכולת המירבית שלהם לעמוד על שיעור הזמן הרצוי. ובזה ייתכן להבין

18. ואמנם השתא דאתינן להכי שהחיוב הוא להשתדל, היה מקום להבין שכבר אין מצווה מן המובחר בקריאה בזמן המדויק. אבל נראה פשוט שאם צריך להשתדל לדייק ככל האפשר, אזי הצורה השלימה ביותר של המצווה היא כשאכן הצליחו לדייק. וכן מוכח גם ממה שסתם בחיבורו שהמצווה היא לקרוא את שמע עם הנץ החמה, ולא כתב שהמצווה היא בערך עם הנץ החמה כפי שכתב בהקשרים אחרים (הל' תפילה פ"ג ה"ז, הל' מאכ"א פ"ט הכ"ח, הל' מעילה פ"ח ה"ה). וכך עולה בבירור גם מדברי הר"ף שכתב שלא כל אדם מסוגל לכון, ומיניה וביה עולה שמי שמסוגל לכון הוא המשובח ביותר.

שהיה מדובר בזהרורים בלבד, וכדברי המאירי והר"ד דלעיל (עמ' תצה), אבל ייתכן גם להבין שמדובר בהארט השמש עצמה, ואף שזמן הקריאה מאוחר מרגע הזריחה, זה עדיין בכלל הנץ החמה.

יישוב דברי הר"ף

ולפי מה שהתבאר בדעת הרמב"ם, מיושבים גם דברי הר"ף. אכן יש חשיבות לפסיקת הלכה גמורה כוונתיקין, כיון שהם בעצם קובעים את דין הלכתחילה הגמור של קריאת שמע. ולכן גם סתם אנשים שאינם מסוגלים לקרוא קריאת שמע בזמן מכוון כל כך כמו הוותיקין, צריכים עכ"פ להקפיד לקרוא מעט לפני הנץ החמה, כי זהו הזמן שכולם צריכים לכתחילה לסיים לקרוא בו את קריאת שמע, ואף אם הם אינם סומכים גאולה לתפילה, ואף אם הם אינם מסיימים ממש בזמן הנץ החמה. והר"ף מחדש שמה שקבעו חכמים לכתחילה לקרוא את קריאת שמע עם הנץ החמה, אינו מצריך שהקריאה תהיה מכוונת כל כך, דבאמת לא מסתבר ולא ייתכן שחכמים יקבעו גדר שיחייב את כל ישראל לכתחילה, כשכמעט אף אחד אינו יכול לקיימו כראוי. ועל כרחק כשחכמים קבעו את הגדר הזה של "עם הנץ החמה" הם התכוונו לכלול בזה גם את הקורא מעט לאחר מכן. דגם קריאה כזו נחשב עם הנץ החמה ומקיימים בה את המצווה לכתחילה. ומכריע הר"ף בזה שעדיף לאחר במעט את הקריאה ואת התפילה מאשר להקדים במעט, דכאשר אדם מאחר במעט, הוא עדיין קורא לפחות חלק מהקריאה לפני הנץ, ואת התפילה הוא מתפלל לאחר הנץ. אבל אם הוא יקדים, יצא שהתפילה תתחיל לפני הנץ. וסבירא ליה להר"ף שבעוד שקריאת שמע יכולה להיות אפילו בחלקה לפני הנץ, ואין הכרח שכולה תהיה לפני הנץ, דזו המשמעות של "עם הנץ החמה"; התפילה צריכה להיות כולה אחרי הנץ החמה, דבה צריך להיות עיקר הקיום של ייראוך עם שמש. דההדגשה של "נמצא מתפלל ביום" בהכרח מכוונת לכך שההקפדה בעיקרה צריכה להיות על כך שהתפילה תהיה ביום. וסמיכת זמן קריאת שמע לכתחילה לתפילה נועדה בעיקר עבור זמן התפילה. ולכן משפט הבכורה ניתן לתפילה. ועכ"פ בין התפילה ובין הקריאה מקוימות בדרך זאת בקיום לכתחילה של המצווה¹⁹.

19. ומה שכתב הר"ף שהלכה כר' יהושע שזמן קריאת שמע עד שלוש שעות, הוא למי שעבר ואיחר, וכפי שהתבאר לעיל בשיטת הרמב"ם.

יוצא ששני עמודי ההוראה סוברים שצריך לכתחילה לקרוא ק"ש לפני הנץ

והב"י (או"ח סי' נח אות א) הביא את דעת תר"י כמי שסובר שוותיקין הוא למצוה מן המובחר וכסיעת הרא"ש דלעיל, ולא כתב שקיים הבדל ביניהם. ובהמשך דבריו הביא את הרמב"ם שסובר שמעיקר הדין יש לקרוא כוותיקין ולא מאוחר יותר, ולא כתב שת"י מסכים עמו. ואולם לפי מה שהתבאר, לכאורה יש הבדל מהותי בין דעת תר"י לדעת הרא"ש. אמנם תר"י מסכים לכך שבנוגע לזמן התחלת הקריאה אין זו אלא מצוה מן המובחר, ולכתחילה אפשר להתחיל לקרוא כבר משיכיר את חבירו. אבל לגבי סוף זמן הקריאה, הוא סובר שסיום קריאת שמע עד הנץ החמה (או קודם לכן) הוא חיוב לכתחילה מעיקר הדין. ובזה הוא חולק להדיא על הרא"ש וסיעתו שסוברים בדעת הוותיקין שלכתחילה אפשר לקרוא עד שלוש שעות, ושזמן הנץ הוא רק למצוה מן המובחר וכדי שיהיה אפשר לסמוך גאולה לתפילה, והתפילה תהיה מיד לאחר הזריחה. ובהמשך דברי תר"י (ה' ע"א ד"ה וכתב הר"ף) נראה שהוא הבין כדעתו גם בדעת הר"ף. ולכאורה העובדה שהבית יוסף סמך את דעת תר"י לדעת הרא"ש, וקבע שהוא סבור שקריאת שמע כוותיקין היא רק למצוה מן המובחר, גרמה לכך שגם דברי הר"ף הובנו כך. ויצא שיש בזה מחלוקת בין עמודי ההוראה, הרמב"ם מצד אחד והר"ף והרא"ש מצד שני. ואף אם הר"ף עצמו לא הובן על ידי הב"י כמסכים לרא"ש בהבנה שק"ש כוותיקין היא מידת חסידות, הוא גם לא הובן כמסכים לדעת הרמב"ם שזהו דין גמור. אבל אליבא דאמת יוצא לפי כל הנ"ל ששני עמודי ההוראה, הר"ף והרמב"ם, סוברים שמצוה לכתחילה לגמור את קריאת שמע בהנץ החמה דווקא. ואין זו מצוה מן המובחר אלא כך הוא עיקר הדין. ות"י מסכים עמהם²⁰.

בימינו כשיש לוחות מדויקים, צריך להשתמש בהם

ומדברי הר"ף והרמב"ם נראה שאם יש לאדם אפשרות לכוון את זמני הנץ לפי שעון ולוחות מדויקים, הוא צריך לעשות זאת. ואין הוא יכול לסמוך על זה

20. ויעוין בברכ"י (סי' נח סק"ב) שהבין כפי שהתבאר שלדעת הר"ף והרמב"ם יש להתפלל כוותיקין מעיקר הדין, והבין שגם הב"י סבור כן בדעת הר"ף והרמב"ם, ולפי זה תמה על כך שבשו"ע (שם ס"א) היקל בזה, והרי דרכו לפסוק כרוב עמודי הוראה. ולפי האמור נראה שהב"י לא הבין כן בדעתם, ואין הבדל בין שיטתו בב"י לשיטתו בשו"ע. ויעוין גם בפר"ח (סי' נח ד"ה ועדיין) שכתב שהשיטה המחוררת ביותר היא "שיטת הר"ף והרמב"ם ז"ל דאביי פליג ארב הונא, והאי דקאמר לק"ש כוותיקין לאו למצוה מן המובחר קאמר אלא לכתחילה קאמר וכו', והכי נקטינו, ולא כפסק המחבר ז"ל".

שהוא משער בלבבו שהגיע הזמן. וגם בזמנם אם אדם היה יכול לראות את האופק המזרחי ולהבחין בזמן הנץ החמה, לא היתה לו אפשרות להתעלם מיכולת הראייה וההבחנה הזאת; דלפי הנ"ל, הרי"ף והרמב"ם יצאו מתוך הנחה שלא ייתכן שחכמים יחייבו את הרבים להתפלל בשעה שהם אינם יכולים לכוון אותה. אבל נראה פשוט שיש צורך להשתדל לכוון את הזמן ככל האפשר. ולא שייך לומר: "לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל שהוא הזמן" אם הוא יכול לבדוק מהו הזמן אך הוא אינו עושה זאת.

ו. ביאור שיטת רש"י

העמדת הראשונים את דברי הגמרא בוותיקין דווקא והקושי שבזה

והנה, נאמר בגמרא (ברכות ט' ע"ב): "אמר ליה רבי אלעא לעולא: כי עיילת להתם שאיל בשלמא דרב ברונא אחי במעמד כל החבורה, דאדם גדול הוא ושמח במצות. זימנא חדא סמך גאולה לתפלה ולא פסיק חוכא מפומיה כוליה יומא", ע"כ. והקשו התוס' (שם ד"ה כל): "ואם תאמר, והלא כל העולם סומכים גאולה לתפלה ומאי רבותיה דרב ברונא דלא פסיק חוכא מפומיה. ויש לומר דהכי קאמר: כל הסומך גאולה לתפלה כותיקים שקורין קריאת שמע קודם הנץ ותפלה לאחר הנץ", עכ"ל. וכן תירצו עוד ראשונים (ר"ח ד"ה זימנא, רשב"א ד"ה זימנא בשם רב האי גאון, המיוחס לריטב"א ד"ה זימנא). ואמנם תירוצם מיישב את הקושיה, אבל לכאורה יש בו דוחק גדול בפשט הגמרא, דלא הוזכר עניין זה של הקריאה לפני הנץ החמה והתפילה אחרי הנץ החמה. ור' זירא אומר: "והא אנא סמכי", וגם בדבריו לא נזכר שהוא קרא את קריאת שמע לפני הנץ החמה ואת התפילה אחרי הנץ החמה, וגם במה שהעיד ר"י בן אליקים משום קהלא קדישא דבירושלים לא הוזכר עניין הנץ החמה.

ביאור בדברי הגמרא

אמנם לכאורה נראה שדווקא בגלל קושיית התוס' התגלתה גדולתו של רב ברונא. הוא היה שמח כל היום על הדבר שעשוי היה להיחשב כדבר פעוט וקטן. וזה מראה כמה הוא היה אדם ששמח במצוות²¹. וכך באמת הגדירו רבי אלעא

21. וראה ילקוט שמעוני (תהלים ס"י תתנד): "אמר ר' איבו: כשתהא עומד להתפלל, יהא לבך עליך שמח, שאתה עובד לאלהים שאין כיוצא בו". ובמסילת ישרים (פי"ט) כתב: "כי זאת היא

”דאדם גדול הוא ושמח במצוות”. ובזה הוא המחיש לו עד כמה הוא שמח במצוות, שעל סמיכת גאולה לתפילה לא פסק פיו מלחייך כל היום²².

ביאור שיטת רש"י

ובדעת רש"י נראה לומר שסמיכת הגאולה לתפילה גורמת לכך שהקריאה היא חלק מהתפילה, והתפילה היא המשך של הקריאה. ואין כאן רק סתם סמיכות של שני שכנים שהאחד אינו קשור לשני, אלא הסמיכות הזו יוצרת מכלול שכולו יחד מהווה את התפילה. והעובדה שהאדם קורא את קריאת שמע גורמת לכך שהתפילה הבאה לאחריה היא תפילה של יראת שמים, והיא המשך של קבלת עול מלכות שמים. ואין כאן סתם פנייה אל ה', אלא זו פנייה שבאה מתוך קבלת עול מלכותו. והעובדה שהאדם מתפלל מיד לאחר קריאת שמע גורמת לכך שקריאת שמע איננה רק קריאה של האדם והתחזקות שלו בנקודת האמת שבייחוד השם ובקבלת עול מלכות שמים, אלא היא מהווה חלק מהעמידה שלו לפני ה' וחלק מהתפילה שלו.

ביאור השם "תפילת יוצר"

ולכן תפילת שחרית נקראת "יוצר", דאף על פי שבתפילה עצמה לא מוזכר עניין זה שה' הוא יוצר המאורות, מכל מקום העובדה שהתפילה קשורה ומחוברת

השמחה האמתית, שיהיה לבו של האדם עליו על שהוא זוכה לעבד לפני אדון יתברך שאין כמוהו ולעסוק בתורתו ומצוותיו שהם השלמות האמתית והיקר הנצח²¹, ואף שכל העולם עוסקים בתורה ובמצוות. ויעוין בצעטיל קטן (אות ט) שכתב שהאדם "יראה שיהיה לבו מלא שמחה" על מצוות נטילת ידיים וציצית, למרות שהן מצוות שכל העולם מקיימים אותן. ויעוין עוד ברמב"ם (הל' סוכה פ"ח הט"ו) ובמקורות רבים.

22. ואין להקשות מהעובדה שיש אנשים שסומכים גאולה לתפילה ובכל זאת הם לכאורה ניזוקים באותו יום, כי בכל מאמרי חז"ל מהסוג הזה יש להבין שהכוונה היא שהם אינם עושים דברים אחרים שגורמים להם להינזק. ולמשל, אם אדם שונה הלכות בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא (מגילה כח ע"ב ונידה עג ע"א). אבל ההבטחה לא תתקיים אם הוא ילבין את פני חברו ברבים, כיון שעל חטא כזה נאמר שאין לו חלק לעולם הבא (סנהדרין קז ע"א). ועל כרחנו הכוונה היא שאם הוא שונה הלכות וכו', מובטח לו כך, רק אם הוא לא יעשה דברים שימנעו את קיום ההבטחה. וע"כ צריך לומר כך, דהא גם לשיטת התוס' יש מקום להקשות שיש אנשים שמתפללים כוונתיקין והם לכאורה ניזוקים. ומה שהקשה ר' זירא שהוא סמך וניזוק, היה משום דהוה קים ליה בנפשיה שהוא לא עשה שום דבר שהיה אמור לבטל את ההבטחה הניתנת למי שסומך גאולה לתפילה. וראה כעין זה ביערות דבש (ריש דרוש ט' ד"ה והנה כבר) בשם האר"י ז"ל, "בהא דכל הסומך וכו' דאינו נזוק כל היום, היינו באינו עושה עבירה בו ביום".

תקלט

לקריאת שמע שקדמה לה ולברכותיה, גורמת לכך שהיא מהווה חלק בלתי נפרד מכל הקבלה המיוחדת של עול מלכות שמים. ובבוקר קבלה זו באה מתוך האזכור שה' הוא יוצר המאורות ובטובו הוא מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית.

יישוב הסתירות בדברי רש"י

ולכן מחד גיסא אומר רש"י (ט' ע"ב ד"ה מאי) שהפסוק מלמד שהמצוה היא להתפלל עם הנץ החמה, ומאידך גיסא הוא מפרש (שם ד"ה דכתיב) את הפסוק על קבלת מלכות שמים בקריאת שמע עם שמש. והיינו משום שהכל נחשב המשך אחד ועניין אחד. התפילה מתחילה בקריאת שמע וממשיכה עד שמונה עשרה, וכל המכלול הזה נעשה עם שמש. ולכן מצד אחד אומר רש"י (שם) שהפסוק מדבר על קריאת שמע, ומצד שני הוא אומר (כט ע"ב ד"ה ייראוך) שהפסוק מדבר על תפילת יוצר, והיינו משום שתפילת יוצר היא באמת המשך של קריאת שמע, והיא חלק בלתי נפרד ממנה, ולכן היא גם נקראת על שמה וכו"ל. ולפי זה גם מובן שהיראה אכן מתייחסת לקריאת שמע, דדווקא בה מתקיים עיקר היראה. ובכל זאת יש לראות את הפסוק כמקור לתפילת שמונה עשרה של שחרית מהטעם הנ"ל.

מדברי הרמב"ם נראה שהבין כרש"י

ומפשטות דברי הרמב"ם בפירוש המשנה (ברכות פ"ג מ"ה) נראה שגם הוא הבין כרש"י שהפסוק ייראוך עם שמש מתייחס בין לקריאת שמע ובין לתפילה. הוא כותב כנ"ל: "דברי משנה זו אינם אלא בותיקין שהיו נזהרין לגמור קרית שמע עם עלות החמה באופק כדי שתהיה תפילתם עם עלות החמה, וסמכוהו למאמר ה' ייראוך עם שמש', לפיכך יתכסה במים ויקרא", עכ"ל. ונראה שהפסוק הזה מתייחס הן לקריאת שמע והן לתפילה, כי הוא כופל ונוקט לגבי שתיהן "עם עלות החמה", ונראה מתוך דבריו ששתיהן היו בכלל חידוש מנהגם.

כך נראה מהשוואת שתי הסוגיות

ובאמת נראה שכך עולה גם מפשטות דברי הגמרא. הלא הסוגיה (ט' ע"ב) בעיקרה עוסקת בקריאת שמע. ואב"י הרי נוקט כותיקין לעניין קריאת שמע וכפי שאומר להדיא. ולכן יש להבין בפשיטות שגם הפסוק שמביא ר' זירא בא כנימוק לדעת הותיקין שהוזכרה קודם לכן, בסוגיה שעסקה בעיקר בדין קריאת שמע. וזו הסיבה לכך שרש"י מצא לנכון לקשור את הפסוק הזה לקריאת שמע, דלא הסתבר

לו שהפסוק הזה מובא לעניין תפילה דווקא, כיון שהתפילה אינה הנושא בסוגיה. ועם זאת, צודקים הרא"ש (ברכות פ"א ס"י ז) וסיעתו שהבינו בפשיטות מהסוגיה דתפילת מנחה (כט ע"ב) שהפסוק מתייחס לתפילה. דבסוגיה הזאת לא הוזכר כלל דין קריאת שמע. ומסוגיה זאת הם באמת הקשו על הר"ח (ט' ע"ב ד"ה ותיקין) שנקט שהפסוק מתייחס לקריאת שמע. ובגלל שכל אחת מהסוגיות הללו מתייחסת לדבר אחר, הבינו רש"י והרמב"ם שהן משלימות זו את זו, והפסוק הזה אכן מתייחס הן לקריאת שמע והן תפילה. ובשתיהן צריכה להתקיים המציאות הזאת של ייראוך עם שמש.

הקושי בלפנותא מהפסוק אם הוא מתייחס לקריאת שמע

אמנם, אם אכן מפרשים שהפסוק "ייראוך עם שמש" מתייחס גם לקריאת שמע, יש לכאורה קושי בסיסי בלפנותא מהפסוק. פשטות הדברים היא שמדובר על מעשה של יראה שנעשה עם יציאת השמש. וזה לכאורה לא יכול להתאים לקריאת שמע שאמורה להיות לפני יציאת השמש דווקא. ובאמת הר"ח, שהבין שהפסוק מדבר על קריאת שמע, כתב שהיא צריכה להיות אחרי הנץ החמה, ו"גומרין" היינו שהיו קוראים אותה מהנץ החמה ואילך. אבל רש"י והרמב"ם שנוקטים גם הם שהפסוק מדבר על קריאת שמע, ועם זאת נוקטים דלא כהר"ח אלא שצריך לקרותה לפני הנץ החמה, לכאורה מזכים שטרא לבי תרי²³.

שתי אפשרויות ביישוב הקושי

ונראה לכאורה שיש שתי אפשרויות ליישב את הקושי הזה: האחת מיוסדת על מה שהתבאר לעיל בדעת רש"י, שכאשר אדם סומך את הגאולה לתפילה נוצרת מציאות שבה הקריאה והתפילה נחשבות לדבר אחד. ולכן אפשר לראות את הקריאה כמתחילה לאחר יציאת השמש, מאחר שהיא חלק מהתפילה שמתחילה לאחר יציאת השמש²⁴. והשניה, שהנץ החמה הוא לא הרגע הראשוני

23. ולכאורה לא יועיל בזה מה שכתבו התוס' (יומא שם): "ואל תתמה דעם הנץ החמה מפרשינן קודם ועם שמש מפרשינן אחר זריחה, דעם משמע בסמוך לו או מלפניו או מלאחרי", עכ"ל. דעד כאן לא קאמרו התוס' אלא שלשון "עם" בשני נידונים שונים מתפרשת בשתי משמעויות שונות. אבל כאן מדובר על אותו נידון.

24. ולכאורה נראה שאין זה מן הנמנע לפרש בפשט הגמרא ש"כדי לסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום" עולה על קריאת שמע עצמה. דהיינו, שמשום שהוא סומך את הגאולה לתפילה, יוצא שקריאת שמע נעשית חלק מהתפילה, וממילא בהיותו קורא את שמע הוא נמצא מתפלל

של יציאת גלגל החמה מעל האופק, אלא הוא כולל את כל התהליך של עליית השמש. ובכך מתאפשרת המציאות שבה מצד אחד האדם קורא את שמע "עם הנץ החמה" ומצד שני הוא קורא את קריאת שמע "עם שמש". ונראה שהרמב"ם למד כאפשרות השניה, והבין שהנץ החמה הוא לא הרגע הראשון של יציאת החמה מעל האופק, ולכן הוא קבע שאפשר לקרוא את קריאת שמע בכל משך הזמן שבו גלגל החמה עולה. ולשיטתו רק לאחר שכבר עלתה החמה לגמרי, נגמר זמן הקריאה לכתחילה. ולכן הוא הדגיש בשינוי לשונו שמדובר על עליית השמש ולא רק על יציאתה הראשונית מעל קו האופק. ולכן בפירוש המשנה הוא נקט ממש את אותה לשון הן לגבי קריאת שמע והן לגבי תפילה, ששתיהן צריכות להיות "עם עלות החמה", דזה גופא חידשו הותיקין, ששתי המצוות הללו צריכות להתקיים "עם שמש", דשתיהן יחד מהוות קיום של יראת ה'.

לפי הירושלמי צריך לכתחילה לקרוא ק"ש כוונתיקין וכן פסק המשנ"ב

והנה, בירושלמי (ברכות פ"א ה"ב) איתא: "רבי אידי ורב המנונא ורב אדא בר אחא בשם רב: הלכה כרבי יהושע בשוכח. רבי הונא אמר: תרין אמוראין, חד אמר בשוכח, אגיב ליה חבריה: וכי יש הלכה בשוכח, כך הוא הלכה ולמה אמרו בשוכח כדי שיהא אדם מזרז בעצמו לקרותה בעונתה", ע"כ. ודברי הירושלמי הובאו בפירוש המשנה לרמב"ם (פ"א מ"ה, ה"ד לעיל עמ' תקיז; וכן הובאו בהלכות הירושלמי המיוחדות לרמב"ם, פ"א אות ז) ובשנות אליהו (ברכות פ"א מ"ב). והמשנ"ב (סי' נח סק"ג-סק"ד) אף פסק כן למעשה, וז"ל: "עד סוף – ולכתחילה אסור להתאחר עד אותו הזמן [שנות אליהו בשם הירושלמי]. [ד] ג' שעות – שכן דרך בני מלכים לעמוד אז ולהכי קרינן ביה עדיין ובקומך. ומונין אלו הג' שעות מזמן עמוד השחר, כן כתב המג"א, ודעת הגר"א משעת הנץ החמה. ולענין לכתחילה אין נפקא מינה בזה, דבלאו הכי אסור לאחר, וכנ"ל בסק"ג, עכ"ל. ומבואר בדבריו שפוסק שמעיקר הדין יש להתפלל כוונתיקין, ולכן לכתחילה אין נפקא מינה למחלוקת הגר"א והמג"א בענין סוף זמן קריאת שמע. ובאמת מלשון "בעונתה" נראה שזמן הוונתיקין הוא עונת קריאת שמע, ולכתחילה יש לקרוא דווקא בו.

וכן משמע גם מלשון התוספתא (פ"א ה"ד): "מאימתי קורין את שמע בשחרית אחרים אומרים כדי שיהא רואה חבירו ברחוק ד' אמות ומכירו. מצותה עם הנץ

ביום, דכיון שעיקר תפילתו היא ביום, אזי גם הקריאה נחשבת כנעשית ביום וכתפילה ביום. ועכ"פ גם אם אין אפשרות לפרש כך בפשט הגמרא, אין זה הכרחי ליישוב הקושיה.

החמה כדי שיהיה סומך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום", ע"כ. ובאופן פשוט נראה שכך הוא הדין, וזה לא נאמר דווקא בשם ותיקין, ומשמע שזו ההלכה מעיקר הדין.

הכרעת השו"ע שיש לקרוא את שמע בהקדם האפשרי

וכאמור בריש הסימן, השו"ע (סי' נח ס"א) פסק שקריאת שמע כוותיקין היא מצווה מן המובחר ואינה חיוב מעיקר הדין. אך בהמשך דבריו (שם ס"ב) כתב: "אם לא קרא אותה קודם הנץ החמה יש לו להקדים לקרותה במהרה כל מה שיוכל", עכ"ל. ובב"י (שם) ציין למקור הדברים בדברי רבינו יונה (ברכות ד' ע"ב ד"ה ומצינו), שהוכיח כן מהנברשת של הילני המלכה, לשיטתו שהקוראים לאורה לא קראו עם הנץ החמה אלא לאחר מכן. וכבר התבאר לעיל שלפי רבינו יונה אמנם קריאת שמע בסמוך להנץ היא מצוה מן המובחר, אבל הקריאה עד הנץ היא חיוב מעיקר הדין, וזו הסיבה שיש להקדים ולקרותה במהרה אם איחר מלקרותה אחר הנץ החמה. ולכאורה יוצא לפי זה שיש לנקוט גם בדעת הבית יוסף, שמה שאמר שהקריאה כוותיקין היא מצוה מן המובחר אינה אלא רק לגבי זה שהם סמכו את הקריאה להנץ החמה. אבל יש חיוב מעיקר הדין להקדים את קריאת שמע להנץ החמה, ולכן כשמאחר לקרות אחר הנץ החמה צריך להקדים ולמהר לקרותה כמה שאפשר. וכן הבין בדעתו המנחת יצחק (ח"ט סי' י' ד"ה אך עדיין).

ואולם השו"ע (סי' סו ס"ח) פוסק כדין גמור שיש לסמוך גאולה לתפילה, ולא כפי שהתבאר בדעת הרמב"ם שזו רק הנהגה טובה. ועם זאת הוא פוסק (סי' פט ס"א) שהתפילה לפני הנץ החמה היא בדיעבד. ואם כן לכאורה יש הכרח לומר שאם אכן יש חיוב מעיקר הדין לקרוא את קריאת שמע לפני הנץ ויש חיוב מעיקר הדין להתפלל אחרי הנץ, ויש גם חיוב לסמוך את הקריאה לתפילה, הרי שצריך להיות חיוב מעיקר הדין לקרוא כוותיקין בסמוך להנץ. וזה בהכרח סותר את פסיקתו שהקריאה כוותיקין היא רק למצוה מן המובחר.

ולכן נראה שצריך לומר בדעתו שהוא סבור כרבינו יונה, שיש הכרח להקדים את הקריאה כמה שאפשר בסמוך להנץ בגלל שהקריאה עד הנץ מחייבת מעיקר הדין. דמה שהקלו במעט את תוקף החיוב לקרוא עד הנץ והעמידוהו כמצוה מן המובחר, היה בגלל הקושי לקיים דבר זה. אבל חז"ל חייבו כחיוב גמור שהקריאה תהיה בסמוך כמה שאפשר להנץ, וזה דבר שכל אחד יכול וצריך להשתדל לקיימו. והדברים מתאימים גם למה שהתבאר בדעת הר"ף שאף שאי אפשר לחייב את כל

האנשים לקרוא בדיוק עם הנץ החמה, מכל מקום יש להשתדל להתקרב לזמן זה ככל האפשר.

הלכה למעשה בעניין קריאת שמע כוונתיקין

ולהלכה נראה שיש לנקוט כדעת הרמב"ם וסיעתו שמעיקר הדין יש לקרוא קריאת שמע כוונתיקין. דלפי המתבאר גם הרי"ף ורבינו יונה וראשונים נוספים עומדים בשיטה זו, ואין זו דעת יחיד. ונראה לכאורה שרק לשיטה זו מובן בשופי דין היורד לטבול, שיש לו להתכסות במים ולקרוא במצב שאינו מתאים לקבלת עול מלכות שמים, ואף לוותר על סמיכת גאולה לתפילה, ובלבד שיקרא עם הנץ החמה. וגם מלשונו של אביי "לקריאת שמע כותיקין" נראה שמדובר על הכרעת הלכה, דהדברים נאמרו בתגובה וכהמשך לדברי רב הונא שפסק "הלכה כאחרים", ומשמע שגם אביי פוסק להלכה כוונתיקין²⁵. ועוד, שלשון אביי היא: "לתפילין כאחרים, לקריאת שמע כותיקין", והרי ברור שדבריו בעניין תפילין הם מעיקר הדין ולא מידת חסידות, וממילא נראה שגם דבריו בעניין קריאת שמע באו לקבוע הלכה. ומלבד זאת, אם אביי אומר רק את מידת החסידות, נמצא שהוא לא אמר מה ההלכה בעניין קריאת שמע, והעיקר חסר מן הספר. וכבר נזכר לעיל (עמ' תקלז) שכן פסק הפר"ח לדינא. וכך כתב להדיא המשנ"ב להלכה ולמעשה, וכך משמע גם מדברי השו"ע.

הלכה למעשה בעניין תפילה כוונתיקין

ולפי המתבאר עולה שלכתחילה יש לנהוג כוונתיקין גם לעניין התפילה, ולא רק לעניין קריאת שמע. ומכיון שכך נראה שתפילה כוונתיקין קודמת לתפילה בציבור, שהרי תפילה בציבור אינה חיוב גמור. ובאמת הביאור הלכה (סי' נח ד"ה ומצוה) כתב: "דע דהזהירים לקרות כוונתיקין מותר לקרות ולהתפלל ביחידי אם אין להם מנין וגדולה מזה מוכח במשנה [ברכות דף כ"ב] ירד לטבול וכו' עיין שם דאפילו אם אין לו תפילין בעת ההיא ג"כ אפילו הכי יזהר לקרותה בזמנה סמוך להנץ ומשנה זו איירי בוונתיקין כדמסקינן בגמ' שם", עכ"ל. ונראה דמה שכתב

25. ולכן הוא אינו אומר "הלכה כותיקין" או "מצוה כותיקין" אלא רק "כותיקין", שהוא מסתמך על המילה "הלכה" שנאמרה בתחילת המשפט, וכמו במשנה (ברכות פ"א מ"ד): "בשחר מברך שמים לפניו ואחת לאחריה ובערב שמים לפניו ושמים לאחריה", שהמילה "מברך" ברישא משמשת גם לסיפא. ומפרשי התנ"ך קראו לתופעה זו "מושך עצמו ואחר עמו".

"הזהירים" אינו בדווקא, והוא הדין לאדם שאינו זוכה להתפלל כוותיקין בקביעות, דהא הדין דתפילת ותיקין עדיפה על תפילה בציבור איננו תלוי ברגילות. וכן נקט הגרי"ש אלישיב (הו"ד באבני ישפה הל' תפילה פ"ד הערה 1) בדעת הבאה²⁶, ואף נקט כן בעצמו.

ואמנם יש אחרונים שכתבו שאיננו יודעים את זמן הזריחה המדויק ולכן יש להעדיף תפילה בציבור על תפילה עם הנץ החמה (ראה תפילה כהלכתה פ"ג הע' לד), אך לפי המתבאר בסימנים הקודמים נראה שאין להסתפק בזה.

26. ויעוין שם שהבין בדעת הבאה"ל שדין זה חל דווקא כשמתפלל כוותיקין משום שזהיר במצוה זו ולא כשמתפלל כוותיקין מסיבות אחרות כגון משכים לדרך. אך כבר העיר האבני ישפה שם שבסברה נראה שאין חילוק בין מי שמתפלל כוותיקין משום זהירותו למי שנוהג כן מסיב אחרת, וכן העיר שמפשוטות לשון הביאור הלכה נראה שהדבר אינו תלוי בכוונת האדם, אלא בעצם התפילה כוותיקין.